

Danica Pinterović

O rimskoj bronci s terena Osijeka i okolice

I

BRONČANE POSUDE

Zbog toga što su rimske brončane posude zanatski produkti, treba u njima u prvom redu vidjeti svjedoke rimskog načina proizvodnje, tehničkog stupnja razvoja i društvene strukture. U prva četiri stoljeća naše ere, kad su Rimljani zavladaali i vladali ogromnim imperijem, rimska provincija Panonija obuhvatala je današnju Ugarsku do Dunava, Slavoniju, dijelove sjeverne Hrvatske i sjeverne Bosne uz Posavinu.

U prvom stoljeću naše ere u doba nadiranja rimske vlasti u evropske provincije s nižim ekonomskim i društvenim razvitkom, gotovo sva trgovina i zanati bili su skoncentrirani u Italiji, a trgovci su ponajviše bili i vlasnici zanatskih radionica u kojima su uglavnom bili zaposleni robovi i oslobođenici. Sitnih slobodnih zanatlija bilo je u manjoj mjeri. Tada se sjeverna Italija isticala u proizvodnji keramičke robe, Etrurija proizvodnjom sigilatnih i metalnih izrađevina, dok je Kampanija bila poznata kao područje specijalizirano na obradu metala, stakla i vunenih tkanina. Produkti su se izvozili u sve provincije, pa što više i izvan imperije. Sirovine su se većinom morale uvoziti, osobito metali. Zapadni dijelovi imperija bili su tokom prvog stoljeća za svu tu robu jače tržište negoli Istok, jer je ovdje od davnine zanatstvo bilo razvijeno. — Sredstva za rad bila su relativno primitivna, kako se može suditi po raznovrsnom sačuvanom rimskom alatu, a podjela rada samo donekle primjenjivana. Kako rob još nije bio zainteresiran za podizanje proizvodnje, to nije došlo do uvođenja kompliciranijih strojeva, a prema tome ni do masovne proizvodnje u pravom smislu riječi. Služit ćemo se doduše izrazom masovna proizvodnja i kod bronce, ali se to mora shvatiti kao proizvodnja suđa za praktičnu porabu u relaciji prema vrlo rijetkom, skupocjeno izrađenom i za luksuz određenom brončanom, srebrnom i zlatnom posuđu.

U 2. i 3. stoljeću razvija se decentralizacija trgovine i zanatstva, kao posljedica krupnih političkih događaja koji su doveli do socijalne i ekonomske krize. Građanski ratovi, defenzivni ratovi s barbarskim narodima, prodiranje barbarskih elemenata u vojsku i gradove, sve je to dovelo

do toga da je razmjena robe među provincijama bila narušena te da su u pojedinim provincijama proradile zanatske radionice za potrebe lokalnih tržišta. Broj krupnijih poduzeća vremenom sve više se smanjuje uslijed sve većeg fiskalnog tereta uvjetovanog izdržavanjem vojske. U 4. stoljeću pobjedom kršćanstva ukida se doduše ropstvo, no zanatstvo i trgovina propadaju poradi teških i neprebrodivih političkih, ekonomskih i društvenih kriza u carstvu koje su i dovele do propasti zapadno-rimskog carstva.¹

Osnovne crte u razvitku rimskog zanatstva ogledaju se i u analizi panonskog brončanog materijala koji se do danas sačuvao.

Ovdje se bavimo s onakovim rimskim brončanim suđem koje se našlo na terenu Osijeka i susjednog Dalja, a nalazi se u osječkom muzeju, ili se našlo u okolini i dospjelo u druge muzeje, a spominje se u stručnoj literaturi. Hoffiller u svojoj studiji »Antikne bronsane posude iz Hrvatske i Slavonije«² prvi je publicirao takav materijal kao cjelinu u koliko je tada postojao u Narodnom muzeju u Zagrebu, a bilo je to najvećim dijelom posuđe nađeno 1886. i 1901. prilikom jaružanja Kupe kod Siska, a tek manjim dijelom iz raznih drugih lokaliteta Hrvatske i Slavonije. U tehnologiji, tipologiji i hronologiji navodi vodeću literaturu svoga vremena, kao Schreiber³, Willersa⁴, Furtwänglera i dr. Materijal osječkom muzeja ne navodi, jer ga vjerojatno značajnijeg do 1903. i nije bilo. To je tek učinio A. Radnoti u svom opsežnom djelu »Die römischen Bronzegefäße von Pannonien«⁵, jer se do 1938. već skupilo nekoliko primjera posuda ili fragmenata i k tome oveći broj ručki i držaka koji su pripadali raznim tipovima posuda. No i od toga vremena naša zbirka brončanog suđa dalje je rasla i povećavala se naročito iza rata značajnim komadima, te se počela osjećati potreba da se sav materijal objelodani kao cjelina i kao komparativni materijal za naše i vanjske istraživače antike u Panoniji.

Radnoti u uvodu navodi da je njegovo djelo usmjereno prema prikazivanju cjelokupne historije Panonije i da ono slijedi nakon radova o pečatima na opekama, a sigilati, o lucernama, o fibulama i dr. koje su drugi prije njega objavili. U vezi takovog programatskog rada mađarskih arheologa smatramo da je i s naše strane potrebno pristupiti ovoj materiji, jer je južna Panonija obuhvatala naš teren i jer s tim samo nastavljamo objavlivanje našeg materijala ranije započeto u Vjesniku Arheološkog društva u Zagrebu i Osječkom zborniku.

Brončano suđe nalazi se mnogo rjeđe negoli keramika nesamo zato što je ono u svoje doba i bilo rjeđe, no i zato što je skuplje i što se dulje upotrebljavalo pa i, ako je bilo dotrajalo, pretapalo u novo suđe. U datiranju bronca se ne može upotrijebiti u tolikoj mjeri koliko novac ili keramika. No stoga import brončanog suđa iz velikih tvorničkih centara u Panoniju osvjetljava trgovačke veze svoga vremena oštrije negoli keramika. Keramika je mogla nastati na mnogim mjestima zbog svog materijala koga ima posvuda, no brončana industrija i fabrikacija suđa bili su vezani uz dobavu sirovina i viši kulturni nivo i stoga je mogla procvasti samo na nekoliko mjesta imperija, a produkti industrijskih centara kao Aleksandrije, Kapue i nekih područja Galije javljaju se na poznatim trgovačkim putevima posvuda. To su riječi Radnotijevog uvoda, pa jer se u tipologiji i hronologiji našeg suđa moramo osloniti na njegove rezultate, navodim i dalje njegova uvodna razmatranja i objašnjenja o

metodi njegova rada. Važno mu je bilo utvrditi porijeklo robe, jer je pored importa svakako postojala i panonska fabrikacija, to više što je lijevanje bronce u »Dunantulu« imalo svoju prastaru tradiciju. Stoga u svom radu luči vanjsku importiranu robu od domaće. No kako ni importirani produkti nisu uvijek bili originalni izumi, već samo tvorevine novih centara u imperiji, on je pratio porijeklo pojedinih formi sve do njihovog nastajanja. Pored tipičnih »masovnih« produkata u panonskom materijalu, nalazimo i egzemplare individualnog karaktera koji ilustriraju probleme umjetničkog obrta. Stoga je on obratio pažnju uglavnom na ovo: na tipološku klasifikaciju na kronološkoj osnovi, na probleme porijekla, na rasprostranjenje pojedinih formi i na umjetničko-obrtnička razmatranja, ako je trebalo.

Veliki skupni nalazi (npr. kuhinjski nalazi ili nalazi blaga od srebrnog i zlatnog suđa) vanredno su rijetki čak i u sistematski ispitanim građanskim ili vojničkim naseljima. Pa i grobni su nalazi relativno rijetki i ponajviše se mogu naći na barbarskom području. Srazmjerno napađan je broj tih posuda na sjeveru u Njemačkoj i Skandinaviji, što nije samo u vezi s trgovačkim utjecajima, već i s germanskim grobnim običajima, jer su Germani odličnike iz svojih plemena često pokapali s luksuznim predmetima rimskog importa. Rijetkost brončanog suđa dolazi i od vrijednosti materijala koji se uvijek nanovo pretapao i nanovo upotrebljavao. To još više vrijedi za suđe od srebra i zlata koje u svoje doba, sudeći po podacima nekih autora, i nije bilo tako rijetko, no mi ga poznajemo samo po nekoliko skupnih blaga kao što je ono iz Hildesheima, Boscoreala, Pompeja, Berthouville-a, Panadžurišta u Bugarskoj, i u novije vrijeme iz Augsta u Švicarskoj⁶ itd.

Od sistematskih radova svog vremena Radnoti također napominje rad Schreiberov »Die alexandrinische Toreutik«, u kom se ocrtava Aleksandrija kao veliki produkcionni centar klasičnog metalnog suđa; zatim Willersov »Neue Untersuchungen über die römische Bronzeindustrie von Capua und von Niedergermanien«⁷ u kojem je ukazano na važne trgovačke veze što se ocrtavaju na temelju rasprostranjenosti brončanog suđa i na ulogu Akvileje u vezi trgovine s Panonijom; ističe F. Drexela jer je dao prvu sistematizaciju srebrnih posuda u »Alexandrinische Silbergefäße der Kaiserzeit«⁸ i radove G. Ekholma koji je dao pregled brončanog suđa iz skandinavskih grobnih nalaza.

Našega Hoffillera Radnoti zove prvim sistematizatorom te najznačajnije grupe panonskog materijala i upotrebljava njegove rezultate u svom radu. Stoga će Hoffillerov i Radnotijev rad biti osnova na kojoj izrađujem ovaj prikaz našeg materijala. Prigodice koristit ću tipologiju H. J. Eggersa iz njegova djela »Der römische Import im Freien Germanien«⁹ koji je nesamo za brončanu već i za ostalu rimsku importnu robu u Slobodnoj Germaniji izradio relativnu i apsolutnu kronologiju, katalog, table za tipologiju i karte za rasprostranjenost oblika s naznakom, da li je nalaz nađen u grobu, naseobini, rijeci, močvari i da li se radi o slučajnom ili skupnom nalazu. Značajna je njegova karta na kojoj je prikazao rasprostranjenost brončanog suđa u grobovima širom Germanije, jer to ukazuje na trgovačke puteve koji su morali onamo voditi djelomično i kroz Panoniju.

Radnoti je ispitao, kako sam veli, oko 1100 komada panonskog brončanog suđa i ilustrira ih osim fotografijama još i tablama crtanih oblika (od I do XIV). Razradio je i posvetio posebna poglavlja ovim oblicima: 1) kasrole, 2) grabilice i cjedila (kao garniture), 3) žrtvene zdjele (paterae), 4) tanjure i pladnjeve, 5) grabilice (simpula), 6) vedrice, 7) kotliće, 8) zdjele, 9) šalice, 10) kantice, 11) vrčeve i 12) posude u obliku poprsja.

Hoffiller je svrstao svoj materijal po tipovima posuda ovako: 1) vedrice, 2) kasrole i cjedila, 3) grabilice (cyathi), 4) amfore i vrčevi i 5) ostali oblici.

Dosada u našu zbirku nije dospjela niti jedna rimska brončana kasrola, već jedino fragmenat drška. On je dokaz da je taj tip posude u Mursi bio u porabi. Brončane kasrole su relativno vrlo raširene u svim rimskim provincijama, ali čine naročito u Panoniji pored vedrica najbrojniju grupu. Zbog toga što na kasrolama često nalazimo pečat s imenom majstora, one su isto tako važne za datiranje kao i terra sigillata. Radnotijeta tipologija kasrola počiva na Willersovom određivanju (koje je poslije preuzeo i Ekholm); pa budući da je ta grupa tako rasprostranjena u Panoniji on ju razrađuje u detalje i prema niansama u obliku razvrstava ih u podgrupe, kao: plitke kasrole s dugim drškom, kasrole s posebno lijevanim drškom, kasrole s ukrasom od labuđih glava, kasrole od brončanog lima, kasrole sa pločastim drškom i polumjesečastim izrezom na kraju drška, kasrole s pločastim drškom i okruglim izrezom na kraju drška, kasrole s izrezom u obliku djeteline na kraju drška, na plitke zdjele s drškom i na široke kasrole s pomičnim drškom — i kod svake varijante zadržava se na specijalnom obliku, na pečatima (ako ih ima), na radionicama, na porijeklu i rasprostranjenosti oblika.¹⁰

Oblik drška mursanske kasrole spada u tip s pločastim drškom i okruglim izrezom na kraju. Šematičan oblik i profil ovog jednostavnog tipa kasrole prikazan je na T. I, 1a i 1b, dok T. I, 1 i sl. I, 1 pokazuju crtež i snimak našeg fragmenta. Inv. br. 3489. Dužina 10,4 cm. Detaljnih podataka o vremenu i mjestu nalaza nema, no vjerojatno je nađen između dva rata na terenu Donjega grada. Ovakova posuda i njen držak bili su lijevani i onda još obrađeni na tokarskom kolu, kako se to vidi na kružnim plastičnim linijama na obodu i oko rupe drška.

Varijanta koja ima ovaj oblik drška predstavlja najrašireniju varijantu. Hoffiller prikazuje ovu varijantu iz Grobišta kraj Grobnika i iz Surčina koja nosi pečat Ansija Epafrodita¹¹; prikazuje i ostale varijante kasrola zagrebačkog muzeja (njih 18 na broj) koje većinom potječu iz Siska¹². Oblik se susreće i u Italiji i u Galiji tako da je u većini slučajeva teško lučiti porijeklo. Dugo su ga proizvodili, počam od Augustova vremena sve do 3. stoljeća.

Analiza te varijante u Panoniji pokazala je opet 3 podvrste: sa strmom stijenom zdjele, s plitkom zdjelom i s nožicom. Prvom tipu pripada primjer budimpeštanskog Narodnog muzeja s pečatom majstora Opija Priska (P. Oppius Priscus) koji je radio u doba Flavijevaca. Takav jedan primjer postoji iz Siska, ali bez pečata. Zatim, primjeru iz Sirmija s pečatom Karugena (Carugenus) posve su slična 3 primjera izvučena iz Rajne kod Doorwertha i mnogi primjeri iz Italije. Ime i oblik pečata Karugena,

ne mogu biti od italskog porijekla, no sličnost posude s italskim produkcijama ukazuje na to, da se Karugenovo djelovanje oslanjalo na južno-italske radionice. Ako je Karugen bio galski majstor, onda je on prvi koji je počeo konkurirati već poznatim južno-italskim formama¹³. Ima i drugih primjera, kao iz Ljubljane, Alsodabasa (pečat C. Iul. Dio), Surčina (pečat Ansija Epafrodita, najpoznatijeg majstora iz vremena Flavijevaca baš ove varijante kasrole), Aszara (pečat Caratus, vjerojatno galski majstor, 1. st.), Ščitarjeva (pečat P. Cippius Polibius), Brigecija, Aquincuma itd. Pečat majstora Ansija Diodora dolazi na fragmentu iz Popovca u Baranji¹⁴, iz Aquincuma i iz Pomaza. Pečat Lucija Ansija Diodora pojavljuje se i na pompejanskim posudama, ali vrhunac djelatnosti toga majstora pada u postflavijevsko doba. Po oblicima njegovih proizvoda sudeći, bio je u vezi s kapuanskim majstorima, no po proporcijama njegovi proizvodi pokazuju veće sličnosti s fabrikatima galskih majstora 2. stoljeća. Namjerno reproduciram neke pasuse Radnotijevih analiza da pokažem kako mnoštvo sitnih detalja može voditi do nekih naslućivanja, a katkada i do manje ili više sigurnih zaključaka. Ako se veći dio zaključaka i pretpostavki dobijenih iz ovakvih analiza slažu s općom slikom proizvodnih centara i trgovačkih veza unutar imperija, već samim tim arheološki nalazi, inače mrtva i nijema materija, oživljeni su i mogu štošta da nam kažu.

I Hoffiller je na kasrolama zagrebačkog muzeja nalazio pečate majstora Cipija Pamfilija, Cipija Isokrisa, Cipija Polibija, Ansija Epafrodita i Ansija Diodora¹⁵.

Nakon opsežnih analiza svih raspoloživih primjeraka iz Panonije, Radnoti podvlači da je u Panoniji najrašireniji tip kasrole bio taj s pločastim drškom i okruglom rupom tokom 1. i 2. i vjerojatno još i 3. stoljeća; da je to tip po porijeklu južno-italski (O. Priscus, A. Diodorus, C. Polybius), no također i galski (Caratus, Gratinus, Carugenus); da se u 1. stoljeću u Panoniji najviše tražila i uvozila južno-italska roba, no da su u 2. st. galski produkti osvojili panonska tržišta (a zna se da je utvrđeni put uzduž Dunava tom prometu dobro poslužio).

Hoffiller misli, da su se te posude upotrebljavale za grabljenje iz veće posude i za polijevanje. U Pompejima naime našla se u termama karika na kojoj je bila među kozmetičkim predmetima nanizana i kasrola te je vjerojatno da je služila u kupki za polijevanje tijela¹⁶. Radnoti tvrdi, da upotreba kasrola još nije razjašnjena, misli, da su mogle služiti i kao kuhinjsko suđe ili kao suđe za piće¹⁷.

Podvrsta, »kasrole od brončanog lima« nalazi se relativno često u sjevernoj Italiji, u Panoniji, na Sudetskom području, u kraju oko Visle i Odre, a to su zemlje kojih se dotiče stara jantarska cesta. Suprotno Willersu koji smatra da su limene kasrole rađene u Germaniji, Radnoti smatra da im je porijeklo u sjevernoj Italiji gdje je Akvileja bila ishodna tačka jantarske ceste, a odatle je put vodio na sjever preko panonskog terena. Tu se dakle obavljao promet i tim putem dolazili su obrtnički artikli i u Panoniju¹⁸.

Naš držak samim svojim oblikom određuje kojoj je podgrupi pripadala kasrola. Pečata na njemu nema, niti ikakvih drugih mogućnosti određivanja porijekla (galskog ili italskog). Na osnovu tipologije i analiza

o porijeklu moramo se zadovoljiti s pretpostavkom da je on ili pripadao južnoitalskim tipovima kasrola južnoitalskih majstora 1. stoljeća, ili pak da je bio galskog porijekla, pa možda produkt kojeg od spomenutih galskih majstora 2. stoljeća. Prema Eggersu naš fragmenat pripada kasroli njegovog tipa br. 140 s dubljom ili br. 143 s plicom zdjelicom koje on datira u stepen B1, B2 i C1, tj. u starije i u početak mlađeg carskog doba¹⁹. Držak kasrole s pečatom iz Popovca u Baranji koji se nalazi u Narodnom muzeju u Pešti upotpunjuje evidenciju te vrste materijala u našoj okolini, a zbog toga što je poznato ime majstora Ansija Diodora, moguće je kasrolu datirati određenije, tj. u kraj 1. ili početak 2. stoljeća. I tako ova dva fragmenta s našeg terena jedini su svjedoci postojanja jednog relativno vrlo raširenog artikla za kućanstvo.

U poglavlju »grabilice i cjedila«²⁰ ističe se da oni čine par, da spadaju zajedno, pristaju jedno u drugo i čine serviz. Upotrebljavali su se i u kuhinji i kao suđe za piće. Grabilice su uvijek načinjene od lima i tokarene, cjedila od tanjeg lima i ona pristaju u grabilice i stoga su uvijek nešto manja. Ako je držalo cjedila ukrašeno na gornjoj strani, tada je redovno držalo grabilice ukrašeno na donjoj strani. Analiziraju se oblici, rasprostranjenost i pečati te se za većinu panonskih primjera zaključuje da potječu iz Galije, jer su imena majstora keltska (Cannimasus, Vindobilo, Casatus); varijante koje ukazuju na italsko porijeklo vjerojatno su kroz Panoniju bile otpremene za sjever. I Hoffiller prikazuje lijepo brončano cjedilo iz Siska i grabilicu (bez cjedila) iz Vinkovca koju je i Brunšmid objelodanio²¹. Kako su izgledale grabilice i cjedila šematično prikazuje naša T. V, 1a i 1b. U materijalu našega muzeja zasada nema primjera para »grabilica-cjedilo«.

U sistematizaciji posebno se prikazuju grabilice ili crpci koji se upotrebljavaju o sebi²², no kod njih držalo stoji okomito na rub zdjelice. Zvale su se »simpula« u antiki, služile su katkada i kod kulturnih obreda, ili u dnevnom životu, a izgledale su kao naše »šefle«. Na antičkim prikazima vide se simpula među insignijama augura; na novcima dolaze kao simboli svećeničkih organizacija, jer su služili kod libacije, a zbog toga što su vezani uz kultove pojavljuju se često i u grobovima Panonije. — Mnogobrojne su varijante simpula prema obliku zdjelice i obliku i veličini držala. Grabilice s dugim držalom nađene su u dva najstarija panonska naselja: u Emoni i u Sisciji. To je raniji tip i ta pojava nije slučaj. Grabilice s kratkim držalom nađene su također u Sisciji, Poetoviju, Carnuntumu, Emoni. Kod jedne varijante ovoga tipa²³ Radnoti napominje da su se fragmenti držala ove vrste sačuvali u Sisciji i u Mursi²⁴. Budući da ne navodi inv. broj niti ikakav drugi podatak, teško je odrediti koje je on fragmente imao u rukama. Ipak ovdje navodim fragmenat držala koji se nalazi u našoj zbirci, a nađen je 1954. u Frankopanskoj ulici. Mogao je pripadati posudici tipa simpuluma. Na polukružnom kraju držala je rupa (za vješanje), dok se prema drugom kraju držalo sužava. Dužina 7 cm. Gruba patina (T. I, 2 i sl. I, 2). Dakako teško je tvrditi da je rečeno držalo pripadalo baš simpulu, ali nije niti nevjerojatno, jer su simpula rađena u mnogim varijantama. Hoffiller²⁵ donosi 5 raznih tipova simpula (5 iz Siska, 1 iz Brdovca) i veli da im je promjer 4—5 cm, a držala da su 8—12 cm duga. Smatra da im je oblik grčki, jer se na antičkim vazama

prikazuje grabljenje vina iz kratera ovakovim grabilicama (usporedi naša T. V, 2). Zbog vrlo priproste izrade držalo, odnosno grabilica kojoj je naše držalo pripadalo vjerojatno je bila panonski domaći fabrikat.

P a t e r a e se razlikuju od kasrola, jer su sasna plitke, katkada ukrašene umbom u sredini, a držak im je uvijek nalemljen i šupalj. Često ih nalazimo na slikama u nekoj sakralnoj ulozi. U Panoniji javljaju se poglavito u grobovima i to osobito kao prilozima kod sahrane s kolima. U blagu kod Egyeda nađena je kantica zajedno s paterom i isto tako kod mnogih drugih značajnih grobnih nalaza; i na rimskim arama obično se na pobočnim stranama nalaze reljefni prikazi patera i kantica ili vrčeva, jer je oboje bilo upotrebljavano kod prikazivanja žrtava. U Panoniji su zastupane mnoge reljefima ukrašene patere s drškom, kao npr. patera iz groba s kolima u Nagytétény-ju ukrašena je na dršku figurom amora, menade, hipokampa i delfina, i kazališnim maskama. To su sve helenistički motivi. Najraširenija je patera s kaneliranim drškom koji ima na kraju prikaz ovnove glave²⁶. Taj tip je rjeđi na Zapadu negoli na Istoku i u Podunavlju, a datira se u 1. i 2. stoljeće n. e.²⁷ No među dršcima s ovnovom glavom ima varijanta koje govore za to da su one ili bar njihovi dršci proizvodi lokalnih radionica 2.—3. st. Radnoti podvlači, da posebnu varijantu čini držak s ovnovom glavom iz Batine (Kisköszeg), jer nije kaneliran, a ima šesterokutan presjek. Isto tako posebnu grupu u Panoniji čine patere sa psećjom glavom, kao npr. iz Obude (kraj Budimpešte, grob s kolima!), iz Brigecija, Aquincuma, Intercize itd. Datiraju se u 2. i 3. st., a sve su to primjeri slabe izrade. Što se držaka patera tiče, upada u oči velika raznolikost; samo mali dio mogao je potjecati iz Aleksandrije ili iz Italije, a veći dio ukazuje na nepoznate radionice. Italija je Panoniju snabdjevala paterama samo u 1. st., jer poslije je domaći obrt najprije proizvodio drške za oštećene komade, a onda je izrađivao i cijele patere, no u lošijoj izvedbi. Radionice su se mogle nalaziti na panonskom i donjodunavskom području. Tako završava Radnoti svoja razmatranja o paterama. Hekler smatra da su domaće lijevaonice bronce, kao npr. ona u Sisciji (a isto tako i lončarske radionice) bile u pogonu još i u 4. st.²⁸

U našoj zbirci nema brončanih patera niti njihovih fragmenata. Nekoliko grubo isklesanih patera može se vidjeti na nekim našim arama: od njih je jedna prikazana s umbom bez drška, dvije s umbom i drškom, a dvije s drškom bez umbom. Držaka s ovnovom glavom našao se oveci broj u našim krajevima, kako je to još do 1936. objavio dr. Bach²⁹ i to u Solinu, u Samatovcima kraj Osijeka, u Petrovcima kod Vukovara, u Ptuju; našlo ih se mnogo i u Bugarskoj, čak i s vrlo lijepom izradom (inkrustacija sa srebrom). Zbog slabije izrade Bach primjere zagrebačkog muzeja datira u 2. i 3. st. — Ovdje treba podvući da su patere s drškom i ovnovom glavom nađene u osječkoj okolici i to u Batini (nalazi se vjerojatno u budimpeštanskom Narodnom muzeju), u Samatovcima i u Petrovcima (obje su u zagrebačkom Arheološkom muzeju). Odsustvo patera na mursanskom tlu je slučajno, i dakako u vezi s uništavanjem rimskih starina u 19. st. Iz poglavlja o tanjuri ma i pladnjevima saznajemo, da su brončani tanjuri rijetki u Panoniji i rijetki uopće. Tako su jednostavni, da ih se ne može sistematizirati. Zanimljivi su srebrni i zlatni tanjuri. Kod brončanih dno je uvijek ujedno lijevano, jedino kod tankih limenih dno je posebno nalemljeno.

One rijetke tanjure bolje izrade (iz Babota, Somlyójenö) stavlja Radnoti u 1. st. i smatra da su italski import. Tanjuri s umbom datiraju se kao patere s umbom, u 1.—2. st. Tip tanjura 3. st. ima nešto višu stijenu i čini po obliku prelaz ka zdjeli (ima primjera iz Emone i Poetovija).

Tanjurić koji pokazujemo na T. I, 3. i sl. I, 3. izrađen je od bakrene smjese, lijevan je i onda rađen na kolu. S unutrašnje strane ima tanku, sjajnu naslagu kositrene smjese.³⁰ Na prstenastoj nozi s vanjske strane vide se tragovi tokarskog kola. Rub je horizontalno razvraćen i svršava na ivici koncentričnom linijom i valovitim plastičnim ukrasom. Ima tragova zelene patine i neznatno oštećenje na nozi. Promjer tanjurića zajedno s rubom je 15,5; promjer dna 8,5 cm. Iskopan je 1896. u Donjem gradu. Inv. broj 1282. Ovakav se tip tanjura svrstava u kasno rimsko doba.³¹ Nalazi ga se često u Panoniji u jednostavnoj izradi. Mađarski primjeri tanjura ukrašenih na rubu i na dnu s unutrašnje strane datiraju se u 3. st., a radili su ih domaći majstori prema oblicima koji se susreću na Rajni. Naš primjer prema tome mogao bi biti produkt domaće radionice 3. st.

Vedrica je najobičniji i najmnogobrojniji tip posuđa svakidašnjeg života. Služio je za crpljenje vode kod bunara, pa ga često i nalazimo na dnu bunara. U grobnim nalazima vedrice nadomještavaju urne. U Panoniji, kao i drugdje nalaze se vedrice u masama, a u koritu rijeke Kupe kod Siska našlo ih se na stotine različitih tipova.³² Mnogi su iskrpani zbog dugotrajne ili intenzivne upotrebe; ako se otkinula ataša ili ručka, bila bi nadomještavana novom iz drugog materijala, vrlo često iz željeza. Hoffiller, oslanjajući se na Willersa svrstava ranocarske tipove u Westermana i Bargfeld tipove,³³ kao i u tipove slične situlama i smatra da su ti oblici pripadali latenskoj kulturi, ali su se dugo još i u carsko doba očuvali.³⁴ Kako je na jednom sisačkom primjeru izbockan natpis s imenom neke centurije, jer je bio vlasništvo nekog vojnika te centurije, Hoffiller smatra natpis dokazom da je taj latenski oblik vedrice živio još i za carskog vremena.³⁵ Radnoti prikazuje najprije rane tzv. »tarentinske« neraščlanjene vedrice mađarskih muzeja, a zatim raščlanjene vedrice s atašom u obliku srolikog lista. Takovi su primjeri u Panoniji rijetki, no češći su u sjevernim zemljama, u Češkoj, Njemačkoj i Skandinaviji, a zna se da su onamo dospjeli kroz zapadnu Panoniju. — Ukrašene vedrice, tzv. Scafati-tipa imaju pomno izrađene ataše u obliku ženskih glava, glava menada ili životinja. Primjeru iz Somlyójenöa u Mađarskoj slična je vedrica iz Dobrichova u Češkoj (iz sredine 1. st.), vedrica iz Norveške i drugi primjeri.³⁶ Dvije ataše koje je Brunšmid publicirao iz Vinkovaca i Slankamena mogle su pripadati vedricama ovoga ranog tipa.³⁷ Lijepe, ovako ukrašene vedrice bile su dio serviza za piće, dok su one jednostavnije, bez ukrasa, o kojima će sada biti govora, bile za svakidašnju porabu. Na njima ataše obično nisu bile nalemljene već zakovane, a bile su kao i ručke često od željeza. Taj jednostavni tip, po nalazištu u Saskoj obično nazivaju Bargfeld. Naglašeno mu je rame, kratak vrat, oblo tijelo. Ručka je okruglog ili uglatog presjeka, na krajevima presavijena te se završava s nekim odebljanjem u obliku dugmeta. U Sisku našlo se dosta i takovih primjera i Hoffiller ih prikazuje u svom

radu.³⁸ Tip Bargfeld datira se od 1. st. prije do 1. st. poslije n. e., možda i dulje.

Jedna vedrica ovoga tipa potječe iz Murse, v. T. I, 4 i sl. II. Izrađena je od čvrstog brončanog lima; ima svijetlo-zelenu patinu s mrljama, oblo tijelo, naglašeno rame koje oštrom profilacijom prelazi u kratak širok vrat sa razvraćenim rubom, a promjer baze je nešto uži od promjera otvora. Sve su to oznake tipa Bargfeld. Po dvije rupice nasuprotno smještene na rubu vedrice (u jednoj od njih još se nalazi zakovica) potječu od ataša u koje je pristajala ručka. No ataše i ručka nedostaju. Rub, tijelo i dno imaju tragova kontuzija. Vis. 20,4; promjer otvora 16, dna 13 cm. Inv. broj 5847. Okolnosti nalaza nisu poznate, ali se mora smatrati sigurnim da je iskopana u Donjem gradu. Dakle, ovakova vedrica služila je u kućanstvu za vodu i osim toga pripadala je opremi vojnika. Oblik joj vuče porijeklo iz latenskog kulturnog kruga, a izrađivana je u radionicama Italije još sve do 1. st. n. e. možda i nešto dulje.³⁹

Za nas je interesantniji tip vedrice nalik na tip Hemoor, jer se najviše javlja u Panoniji. Tijelo je dolje oblo, a prema otvoru stijene su ravne; dno je posebno nalemljeno, rub neznatno razvraćen; ataše su polukružne i ujedno lijevane. Uz ataše nalaze se sićušne izbočine (cakne) koje su za ovaj tip značajne. Ručke su presjeka 4- ili 8-uglatog i na krajevima završavaju stiliziranim labuđim glavama. Katkada na njima imade još i jednostavan vitičasti ukras.⁴⁰

Upravo ovaj oblik zastupan je u zbirci sa tri primjera. Radnoti, nakon što je dao primjere iz Mađarske (Zombe, Val, Enying, Intercisa i dr.) navodi dva naša primjera s osječkog terena, manji i veći i napominje neke poteze na ručki.⁴¹ God. 1955. zbirka se povećala s još jednim primjerom ovoga tipa. Sva tri primjera predstavljaju upravo »p a n o n s k i« tip (T. I, 5 i sl. III). Imaju posve isti oblik i dekor, razlikuju se jedino u dimenzijama. Dna i prstenaste noge rađene su posebno i nalemljene su, rubovi su pri otvoru malo izvučeni; na dnu s vanjske strane nalaze se kolobari i trag šiljka tokarskog kola; ispod ruba s vanjske strane teku ukrasne kružne linije. Rubovi se produžuju na dvije nasuprotne strane u ataše s okruglom rupom u sredini i s 2 ukrasne sitne izbočine s obje strane (v. crtež niže). U rupe su utaknute ručke sa savijenim krajevima u obliku labuđih glava (heniski); presjek ručki je četverouglat; veličine redom (s lijeva na desno prema slici) jesu ove: vis. 13,5; 5,8; 14 cm, promjeri otvora:

18,5; 7; 18,5 cm, promjeri nožica: 8; 3,7; 8 cm. Inv. brojevi: 6802, 466, 5846. Razlika u obliku i tehnici nema. Sitnije su razlike jedino u ugraviranim linijama ispod ruba i u kolobarima na nožicama. Za svoga ponovnog boravka u Osijeku 1961. god. Radnoti je upozorio na znakove na ručki za koje misli da bi bile obrtnički znak. Stoga ih ovdje prikazujemo u

crtežu. Srednja, najmanja vedrica nema znaka na ručki; na lijevoj vedrici ugreben je znak u sredini ručke na gornjoj i na dvije postrane plohe ova-

ko a na desnoj isto tako na tri plohe ovako

Dvije su vedrice (lijeva i malena) nađene na terenu donjogradske svilare, dok se za treću ne zna tačnije mjesto nalaza. Donjogradska svilara, tj. danas Ustanova za unapređenje svilarstva, Miljanovićeva 21 stoji vrlo blizu istaknutog mjesta nad obalom Drave na kome je vjerojatno stajalo neko utvrđenje ili osmatračnica u rimsko doba. Stanje očuvanosti je različito: najbolje je očuvan br. 5846 (desno), ali i on imade pukotina oko nožice i na trbuhu; restauratorski zahvat morala je pretrpjeti vedrica br. 466 (u sredini) zbog pukotine na tijelu koja je zakrpana tekstilom i patinirana, a još teži zahvat izveden je na vedrici br. 6802 (lijevo) jer je bila pukla i razdvojila se u gornji i donji dio; sastavljena je žicom, a manjkajući dijelovi pokriveni su žičanom mrežicom. — Mala je vedrica mogla biti dječja; rijetko je se nalazi u tako minijaturnoj veličini.

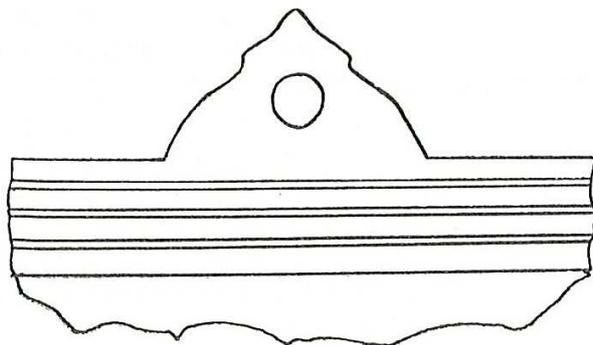
Prema Radnotijevom iskustvu tip vedrice s nogom, atašom rađenom ujedno i jedva vidljivo ukrašenom s obje strane, te ručkama s heniskima, najviše se javlja u Panoniji i stoga smatra da je Podunavlje fabrikaciona domovina ovog tipa i to baš Panonija. Panonski primjeri ukazuju na 2. i 3. st., oni su dakle suvremeni s tipovima Hemoor s kojima možda imaju zajedničko porijeklo. U Eggersovoj sistematizaciji među tipovima vedricâ Hemoor najsličnija je našima varijanta br. 63 koju autor nazivlje »ungarische Form mit runden Attachén, Variante Snese-re Torp«;⁴² pripisuje sve hemoorske vedrice stepenu C.

Niti u sisačkom materijalu koji je Hoffiller svojevremeno publicirao (u Zagrebu i u Beču) ne nalazi se vedrica ovog panonskog tipa. Stoga su tri vedrice naše zbirke to značajnije. One su dakle reprezentanti mase takovih vedrica neke domaće panonske radionice i bile su dio opreme rimskog vojnika, i to u doba rastućeg vojničkog značaja Panonije u obrani imperija u 2. i 3. st.

Na terenu Murse nađene su i tri brončane ručke oblog presjeka sa zavnutim krajevima u obliku stilizovanih labuđih glava; mogle su pripadati vedricama baš ovog panonskog tipa. Ručka, inv. broj 3541, ima pomno izrađene labuđe glave kojih raspon iznosi 21 cm, te je mogla pripadati vedrici s promjerom pri otvoru od cca 18,5 cm. Isto vrijedi za ručku, inv. broj 53, koja je slomljena na dvoje, ali je također oblog presjeka i zavnutih krajeva u obliku pačjih glava; raspon između pačjih glava isti je kao kod prethodne ručke. Obje su pripadajuće vedrice mogle dakle biti toliko velike kao one dvije veće prikazane na sl. III. — Treća ručka, također brončana, inv. broj 3543, istog oblika, no manja, mogla je prema rasponu labuđih glava pripadati vedrici s otvorom promjera od 9,5 cm. T. II, 1 prikazuje šematičan crtež ovoga tipa ručki, dok sl. IV, 1 i 2 prikazuje snimak naših brojeva 3541 i 3543. Ako nismo pogriješili u zaključku da su te ručke s heniskima pripadale panonskom tipu vedrice (jer su mogle eventualno pripadati i kojem drugom tipu vedrice) onda imamo u zbirci zastupano 6 primjera panonskih vedrica (od toga tri samo s ručkama), što statističkim jezikom nešto kazuje.

U gradskom muzeju u Vinkovcima nalazi se gornji dio brončane vedrice s ručkom, koji je nađen u pjeskani Kadića kraj Bosuta. Rub iznutra ima zadebljanje, a izvana su ugravirane paralelne ukrasne linije; ataša s rupom samo je slična atašama naših »panonskih« vedrica. Načinjena je od čvrste bronce; ručka je uglatog presjeka, prema krajevima se stanjuje, zaobljuje i savija. Vis. sačuvanog komada je 10,5 cm, raspon između rupa je 20 cm, prema tome je vedrica bila nešto veća od mursanskih primjera (nalazi se zapisana u Medvedovićevom inventaru pod br. 111).

Ekholm se nedavno ponovo pozabavio hemoorskim vedricama Skandinavije,⁴³ te dao posve detaljnu analizu 35 skandinavskih egzemplara i našao među njima mnoge sitne razlike što mu daje razloga da tvrdi da su producenti težili za neprestanim promjenama. Kako su radili sa voštanim modelima i poslije lijevanja tokarili, svaka je posuda primjer za sebe. Načinio je klasifikaciju prema razlici na nožicama, na atašama, na rubu i na ručki, no svejedno veli da je tipološka i kronološka razrada hemoorskih vedrica z a s a d a n e m o g u ć a. Ipak je, izlučivši neke karakteristične forme raznih vremenskih odsjeka, pokušao dati neki tipološki pregled, s kojim se ovdje nećemo baviti. Dovoljno je ukazati, da je fragmenat vinkovačke vedrice zbog oblika ataše sličan njegovom tipu vedrice s nalemljenom nogom, sl. 2b na str. 138. On ga datira oko god. 300. ili u 4. st. Prema Eggersu to bi bio tip br. 62, T. 7. a vremenski stepen C.

Oblik ataše vinkovačke vedrice

U Panoniji je zastupan još jedan tip vedrice s kosom stijenom prema otvoru i naglašenim rubom. Njemu pripadaju ataše u formi izduženog trokuta, nekog lista, menadine glave ili amoreta. Vedrice ovoga tipa su lijevane i obične grublje provincijalne izrade.⁴⁴ Naša T. V, 3 prikazuje šematičan crtež takvih vedrica. Po množini nađenih takvih ataša, za koje se smatra da pripadaju 3. st. i dalje, mora da su takve vedrice bile u Panoniji vrlo raširene. — S našeg terena dospjele su u zbirku dvije ataše koje su vjerojatno pripadale vedricama ovog ili sličnog tipa. Jedna je oblika nemarno izrađenog lista s rupicom u produžetku, inv. broj 3579, a druga je oblika srcolikog lista, konveksno savinutog, s rupicom u uglatom produžetku, inv. broj 3445. Prikazane su na T. III, 7 i 8 i na sl. V, 3 i 4. Obje pripadajuće vedrice zamišljamo prema tipu Eggers, T. 5,36 i Radnoti T. X, 53.

Eggers i Radnoti poznaju vedrice s valovitim kanelirama. Eggers (T. 6, 44 — 49, karte 21 i 22) pokazuje nekoliko varijanata raširenih u Slo-

bodnoj Germaniji, dok ih Radnoti ne nalazi često u Panoniji, gdje je našao svega tri primjera, od kojih jedan potječe iz nekog groba kod Aquincuma;⁴⁵ primjećuje da se oni razlikuju od vedrica Eggersovih tipova Gile i Vallörby, jer imaju tanke stijene. — Vedrica s vrlo tankim vertikalnim kanelirama našega muzeja ne da se svrstati u postavljenu tipologiju. Imade svijetlo-zelenu patinu, prstenastu nožicu, ataše u obliku šiljatog lista s rupicom za ručku; ručka je na krajevima savinuta poput onih s labuđim glavama, a u srednjem dijelu ima četverouglat presjek. Cijelo oblo polukuglasto tijelo od tankog brončanog lima pokrivaju plitki i gusti čakanovani žljebići koji se zaustavljaju tik do uvinutog ruba. Na bazi se s vanjske strane vide koncentrični krugovi i trag središta tokarske sprave. Inv. broj 6099; visina 8,5; promjer otvora 10,5; baze 7,2 cm. (vidi T. I, 6 i sl. VI). Vedrica je restaurirana na nožici i na rubu, a ataše koje su se bile odvojile, naknadno su pričvršćene sitnim zakovicama. Nađena je 1949. god. kad su u dvorištu Ljevaonice gradili montažnu halu za poljoprivredne strojeve. Tada je otkriveno nekoliko rimskih grobova u dubini od 1 m s južne strane dotične hale. Muzej nije bio pravodobno obaviješten, tako da se moglo prisustvovati otvaranju samo 2 solidno građena groba od seskvipedala. Grobovi su bili bez ikakvih priloga. Pored ta dva groba na 1 m dubine nađena je ova lijepa mala vedrica. Teren Ljevaonice pokazao je u mnogo navrata kroz više decenija da se tu nalazilo groblje.⁴⁶ Kanelirana vedrica mora da je ipak bila grobni prilog. — U starijoj literaturi samo su dvije kanelirane vedrice prikazane: jedna od Hoffillera iz Gornje Krajine,⁴⁷ lijevana iz jake bronce, razvraćen rub, široke valovite kanelire; druga od Abramića i Colnaga iz Starigrada u Dalmaciji,⁴⁸ nešto je veća od prethodne i naše, ima gušće valovite kanelire, lisnate ataše i spiralno savijenu ručku. Naš primjer kanelirane vedrice ne da se usporediti ni s jednom od navedenih analogija ni po obliku, ni po tančini brončanog lima, ni po finoći žljebića.

Moramo pomišljati da su vedrice s kanelirama import iz južne Italije i da su trgovačkim putevima dospjele i u naše krajeve tokom 1. i 2. st. Grobno polje u Starigradu gdje se spomenuta vedrica našla ide najdalje do sredine 2. st. Eggers stavlja tipove kaneliranih vedrica u stepen B₂ i C₁, dakle do u početak mlađeg carskog doba, jedino svoj tip 49 s grubljim kanelirama stavlja u stepen C₂, tj. još nešto kasnije.⁴⁹ Teško je bez mnogo analogija išta tvrditi, no može se pretpostaviti da je vedrica iz naše zbirke sudeći po finoći izrade import iz j. Italije iz 1. ili 2. st.

Od vedrica moramo razlikovati kotlove i kotliće i ostalo kuhinjsko suđe od kojeg se u Panoniji često nalaze fragmenti. Iz njih nije uvijek lako rekonstruirati cijeli oblik, jer na njima nema ukrasa niti išta značajnijeg što bi dalo uporišta za tipologiju i datiranje, a oblici su ostajali isti kroz stotine godina. Ipak je Radnoti dao nekoliko različitih oblika s panonskog terena. Njegov prvi tip u sistematizaciji, (T. XI, 56) je trbušasta posuda koja se proširuje od otvora na niže do polovice visine, ondje se sužava konkavno do dna, a promjer dna nešto je manji od promjera otvora. Takovi kotlići prema tome nisu posude za crpljenje, jer to oblik ne dopušta, već su to kuhinjske posude koje su se spuštale u okrugli otvor ognjišta i služile kao kotlići za kuhanje ili za grijanje. Oko otvora bio je željezni prsten u čije dvije kuke bila je udjenuta željezna ručka.⁵⁰

Upravo takav oblik zastupan je u zbirci, a to je inv. broj 6991, prikazan na T. I, 7 i sl. VII. I on se u donjem dijelu konkavno sužava, promjer njegova dna samo je nešto manji od promjera otvora, rub je izvučen baš onako kako to pokazuje Radnotijev tip T. XI, 56. Ručke dakako više nema. Kotlić je kovan od čvrstog brončanog lima i ima tamno zelenu patinu. Ispod ruba otvora, na dva nasuprotna mjesta i na samom rubu na jednom od tih mjesta nalaze se rupice i zakovice, što je dokaz da su tu bile pričvršćene ataše za ručku. Ovaj kotlić prema tome nije imao željeznog obruč. Zanimljivo je dno, jer je još u antiki bilo istrošeno i krpano na više mjesta i vjerojatno u više navrata. Krpanje je obavljeno tako, da su komadi brončanog lima iznutra na dno i stijenu bili zakovani, te su i brojne zakovice vidne s vanjske i unutrašnje strane dna i stijene.⁵¹ Vis. 23; promjer otvora 23,5; promjer dna 16,5 cm. Kotlić je iskopan na Vukovarskoj cesti u jednoj jami za kreč i predan muzeju. Okolnosti nalaza nisu pobliže poznate. Posebno mu je zanimljiv oblik, jer sjeća na keramičke lonce, koji su se stavljali na ognjište.⁵² Kotlić dakle spada u kuhinjsko suđe, a to što je imao još iz antike toliko zakrpa, govori za to da je mnogo bio u porabi. — I u Slobodnoj Germaniji sve do u Švedsku i Norvešku zastupan je ovaj tip kotlića, koji Eggers stavlja u stepen B₂ i C₁.⁵³ Svi su ti kotlovi i kotlići poznati iz limeskih utvrda i svi se dadu svesti na 3. st., kada su već Galija i možda Donja Germanija bile centri fabrikacije. Tada je i rajnska provincijska keramika preuzela ovaj oblik.⁵⁴ U dunavskom području taj oblik je nešto rjeđi i zato se ne pretpostavlja da su to bili produkti domaćih radionica. U pravilu kotlovi iz lima su kasniji, a oni lijevani i bolje kvalitete spadaju u 1. i 2. st. — U kuhinjsko suđe spadaju još i plitke posude s okomitim stijenama, kao Radnoti, T. XXXVIII, 3 i Eggers, T. 8, 79 i 9, 83, no o njima će niže biti govora. — Radnoti tvrdi⁵⁵ da je vidio u našoj zbirci fragmenat dna jedne posude njegovog tipa T. XXXVII 6, na kojemu su bili utisnuti neki kružići što on smatra da su mogli biti primitivni majstorski znaci. Toga fragmenta u zbirci nisam našla.

Brončane zdjele spadaju u stolno suđe. U Panoniji malo se sačuvalo dobrih i ukrašenih komada, većinom su nađeni jednostavni komadi. Najčešće se nailazi na Radnotijev tip XII, 60 koje je zdjela poluloptastog oblika, lijevana, tokarena, s nalemljenom prstenastom nogom. Vrlo često te zdjele imaju s obje strane nalemljene ručke posebnog oblika: oblika grčkog slova omega sa stilizovanim zmijskim, grifovim ili životinjskim glavama na oba kraja, dok u sredini imaju tri ukrasna prstena. Radnoti među brojnim primjerima takovih ručki iz Panonije tačno navodi i 3 naša primjera, a to su inv. br. 3553, 3554, 3552, (v. T. II, 8 i sl. VIII, 1—3). Kako su takve zdjele izgledale pokazuje šematično T. V, 6. — Od triju ručki najbolje je izrađena ona na sl. VIII, 1 jer joj se krajevi završavaju u obliku zmijskih (?) glava i ima plemenitu patinu; ostale dvije grublje su rađene, izjeda ih divlja patina, a na krajevima više se ne nazire lik neke glave. Okolnosti nalaza nisu poznate, no sve tri ručke potječu s donjogradskog terena.

Od naših triju zdjela (sl. IX, 2—4), prva i najveća, inv. br. 3321, pripadala je ovom tipu zdjela (T. I, 8). Zbog veoma grube patine i oštećenosti ne može se odrediti mjesto odlomljenih ručki, koje je vjerojatno imala. To je bakrena zdjela lijepog poluloptastog oblika kojoj noga ima na svom

rubu za veću stabilnost malo proširenje. Rađena je na tokarskom kolu, ali se zbog grube patine tragovi kola uopće više ne vide ni na vanjskoj ni na unutrašnjoj strani. Znatno je oštećena te joj je i odlomljen veći komad trbuha s rubom. Vis. 9,2; promjer otvora 18 cm. Dospjela je u muzej još 1913. god. prilikom kopanja kanala u Donjem gradu. — Manja zdjelica, inv. br. 3201 (sl. IX, 3) također je lijevana; stijene joj se proširuju neznatno prema otvoru; ima nisku prstenastu nogu; na dnu izvana i iznutra vidni su kolobari tokarske sprave, a izvana oko centra taj je kolobar kao odeblji reljefni prsten. Zdjelica je ukrašena iznutra koncentričnim udubljenjima, a isto tako i izvana se ističe ukras od grupe kružnih paralelnih linija oko ruba i niže dolje. Očuvanost je potpuna. Zdjelica potječe iz zbirke osječkog kolekcionera ing. Zuckera i dospjela je u muzej 1903. god. te ma da nema više podataka o njoj, vrlo je vjerojatno iskopana u Donjem gradu, jer je Zucker bio sakupljač starina Murse. Vis. 4,5; promjer otvora 9; promjer dna 5 cm. — Treća zdjelica od bronce, inv. broj 5848 (sl. IX, 4) s lijepom zelenom patinom okrugla je, s nešto izvučenim rubom i niskom prstenastom nogom. Na dnu s vanjske strane nalaze se kolobari tokarskog kola; ispod ruba s vanjske strane idu 4 dvostruke koncentrične linije. Dno je iznutra ukrašeno nekim utisnutim ornamentom koji uslijed istrošenosti nije više jasan. Vis. 4,8; promjer otvora 12,5; dna 6,2 cm. Odlomljeni su komadi trbuha i ruba. — Posljednje dvije zdjelice nisu imale ručki.

Zdjelice sa dvije, katkada tri ručke, u obliku slova omega sa životinjskim glavama na krajevima dovode se u vezu s helenističkim oblicima. U 1. st. one se već oponašaju i u južnoj Italiji, a možda su se najprvo počele fabricirati u Kapui; mnogo ih se nalazi u Pompejima a i drugdje u 1. st. I u istočnoj Germaniji našle su se u grobovima 1. i 2. st. zajedno s ostalim italskim brončanim suđem, a s rajnskih tabora limesa ima dosta primjera ručki od takovih posuda. U Panoniji mogle su zdjele i ručke ovoga tipa prodrijeti i direktno s Istoka (tj. iz Egipta), a također i iz Italije. Budući da se na panonskim ručkama često nailazi još i na vitičasti ukras, Radnoti dolazi do zaključka⁵⁶ da su te ručke možda i rađene u dunavskom području. Misli, da su se možda najprije samo izrađivale ručke umjesto izgubljenih komada, a da su se poslije počele fabricirati i same zdjelice. — Samo postojanje triju ručki u zbirci govori o postojanju tri primjerka ovoga tipa posude na ovome terenu (T. V, 6); njima se može pribrojiti zdjela na sl. IX, 2. Budući da tri ručke nisu jednake svaka je morala pripadati drugoj zdjelici i prema tome možemo govoriti o 4 predstavnika toga tipa u zbirci. Zbog jednostavnije izrade svih tih komada smatram da ne predstavljaju importiranu robu.

Posebnu vrstu zdjela čine one koje imaju tri nalemljene ataše u obliku vinova ili bršljanova lista s prstenovima.⁵⁷ To je Eggersov tip T. 9, 83, naša T. V, 7. Radi se o plitkim zdjelama bez noge sa strmim stijenama. Sudeći po jednoj ataši iz zbirke, postojao je taj tip zdjele i u Mursi. To je masivna brončana ataša, dosta dobro rađena u formi bršljanova lista s masivnom, četverouglatom (u presjeku) kukom, koja završava stilizovanom lavljom glavom. S profila je vidno da su uglata lavlja gubica i list pristajali u istu ravninu, tj. na ravnu i okomitu stijenu posude. Već odavno se ručka nalazi zapisana u inventaru (br. 3646), no bez podataka o mjestu nalaza (v. T. III, 1 i 1a i sl. V, 5.). Dužina 8; šir. 6 cm; tamnoze-

lena patina. Radnoti opisuje takove zdjele, odnosno ataše, iz Veszprema, Poetovija, Emone, Carnuntuma i uvijek nalazi kuku sa uglatim presjekom. Zasebno spominje takovu atašu bolje izrade iz Környe-a sa životinjskom glavom na kuki, koja da je vrlo nalik na atašu iz Murse u Osijeku (primjer o kojem je bilo govora), jer se na objema nalazi uglata lavlja glava.⁵⁸

Te su zdjele imale dvije ili tri ataše: u kukama ataša visjeli su prstenovi, pomoću kojih su se zdjele mogle prihvatati, ili su bile prstenovima zakačene o tronog, kako se to vidi na primjeru iz Straža⁵⁹ (usporedi i T. V, 7 i 8). Nalazi ih se u nordijskim zemljama i u rajnskom području, no mnogo rjeđe negoli u Podunavlju. Smatra se da su u Podunavlju i fabricirane, da su odavde trgovinom dospjele na sjever i datiraju se u kraj 3. i u 4. st., a prema Eggersu u stepen C₁ i C₂.⁶⁰ — Radnoti spominje još jednu atašu iz naše zbirke, za koju kaže da je potpuno šematizirana i da pripada ovom tipu zdjele. To je naš broj 5277 (T. III, 3 i 3a i sl. V, 7). Masivna je, list je šiljat, kuka četverouglatog presjeka, a šematizirana glava pokazuje razvaljenu gubicu. Duž. 8,2; šir. 3 cm. Treća ataša ovog tipa, inv. broj 5276, mala je, oblika trouglatog lista i kuke okruglog presjeka. Duž. 4,6; šir. 3 cm (v. T. III, 2 i sl. V, 6). U sve ovakove ataše bili su utaknuti prstenovi, kako to prikazuje crtež T. V, 7 i 8. — Još se moramo osvrnuti na dvije ataše iz naše zbirke koje spadaju k ovome tipu zdjele. Jedna ima oblik širokog lista s ušicom, inv. br. 3594, a druga izduženog lista s ušicom, inv. broj 3596 (šiljak je zavrnut i oštećen), sl. V, 1 i 2. Objema manjka bilo ručka bilo prstenovi za prihvatanje, a mogle su pripadati zdjelama kao što pokazuje T. V, 4 i 5.

Kako se vidi, ataše i ručke naše zbirke uvelike nadopunjuju sadržaj inventara brončanih posuda koje su bile u Mursi u porabi. Stoga treba da se osvrnemo i na ostale ručke koje se u zbirci nalaze a mogle su pripadati zdjelama, vedricama, kotličima, ili — eventualno kojem komadu namještaja.⁶¹

Prikazujemo neke od njih na T. II, 2, 3, 5, 7 i sl. IV, 3—7. — Tip ručke T. II, 2, sl. IV, 6 predstavlja varijantu ručke s labuđim glavama, T. II, 1. Ona je četverouglatog presjeka sa zavnutim tanjim krajevima koji se završavaju s naročito profiliranim glavicama. Inv. broj 3545, raspon 10 cm. Donekle joj je slična ručka sl. IV, 7 s glavicom u obliku profiliranog češera, inv. br. 3546, raspon 8,5 cm (jedan joj je kraj odlomljen); zatim željezna ručka okruglog presjeka sa sličnim glavicama, inv. broj 3544, raspon 18 cm; ručka s uglatim presjekom i šematično izrađenim dugoljatim glavicama, inv. br. 3550, raspon 8,2 cm. Još dvije ručke, inv. broj 5292 i 2028, s rasponima od 13 i 11,5 cm, grubo su rađene, a krajevi prosto zavijeni bez ukrasa. Sve su one, njih 6 na broj pripadale vedricama ili kotličima.⁶²

O ručki u obliku savijenog luka, a s dugmetima na krajevima treba govoriti napose. (V. T. II, 5 i sl. IV, 4). Inv. broj 3547. Okruglog je presjeka, prema zavnutim krajevima se znatno stanjuje i završava kuglicom u obliku dvostrukog stošca (jedan kraj nedostaje); raspon između krajeva iznosi 7 cm. Slični su joj naši brojevi 3548 (sl. IV, 3), 3551 i 5876, kojima su presjeci bilo okrugli bilo uglati, a rasponi mali, između 5 i 7 cm. — O dvije naše ručke još visi klinčić kojim su bile zakovane o stijenu posude. To je broj 3550a (v. T. II, 7) i br. 3542 (v. T. II, 3 i sl. IV, 5). Po-

sljednji broj predstavlja lijepu, masivnu ručku s visoko zavnutim krajevima, uglatim presjekom i valovitim profilom. Prve 4 ručke vjerojatno su pripadale zdjelama većeg ili manjeg obujma koje su bile providene s lisnatim atašama i prstenovima, te pomoću njih pričvršćene na stijenu posude na dvije nasuprotne strane. Mogle su to biti zdjele Eggersovog tipa T. 8, 77 i 78 (vidi naša T. V, 4). Da li su ručke sa zaostalim klincima pripadale zdjeli bez ataša, tipa Eggers 8, 76 (v. T. V, 9) ili možda nekom komadu pokućstva, to ostaje otvoreno pitanje. Isto ostaje neriješeno pitanje kojem tipu posude je pripadala spiralno savijena, na jednom kraju oštećena ručka, inv. broj (T. II, 6 i sl. IV, 8).

Još treba da se osvrnemo na 1 ovcu zdjelu bez ručki i bez noge iz naše zbirke, inv. br. 6456, T. IV, 5 i sl. IX, 1. Ona je niska i okrugla, lijevana i tokarena; rub joj je neznatno zadebljan. Ukrašena je s unutrašnje strane s dva dvostruka koncentrična kruga, a s vanjske strane ispod ruba i u visini ramena dvostrukim paralelnim kružnim linijama. Vis. 12; promjer otvora 28; dna 20,5 cm. Na jednoj strani do dna bila je napuknuta i stoga restaurirana; zakrpa je 12×8 cm velika. Radnoti⁶³ ovakove zdjele bez ručki, približno takove veličine prikazuje na svojoj šematičnoj slici T. XII, 61 i daje primjere iz Vajte i Carnuntuma, te misli da su služili za pranje ruku, i bile dakle dio servisa za umivanje. Eggers daje nekoliko tipova takovih ovećih, plitkih zdjela bez ručki i noge i stavlja ih u stepen A i B₁ dakle još u kasni Laten i rano carsko doba.⁶⁴ U kasnije doba izrađivali su ih iz lima i ostale su dugo u porabi. Naš primjer dospio je u zbirku 1952. god. kad su ga izvukli iz Drave prilikom izgradnje nove luke u Donjem gradu. Sudeći po solidnoj i čvrstoj izradi može biti iz 1. ili 2. st., ali za pouzdanu dataciju nema dovoljno uporišta, ni analogija.

Prelazimo na k a n t i c e koje su zastupane u zbirci sa 4 vrlo karakteristična komada. Općenita im je definicija ova: one su sastavni dio servisa za piće. One su zajedno s paterama potrebne kod žrtvenih obreda i kod pogrebnih običaja. Kako su se ti običaji očuvali kroz vijekove, tako su se i oblici kantica i patera nepromjenljivo sačuvali. Njihove forme je rimska industrija preuzela u helenističko doba, no oblici vuku svoje porijeklo još od starih grčkih tipova.⁶⁵ Takvi su prastari tipovi i kantice s kljunom poput lista djeteline, i askosi. Radnoti kantice svrstava u: 1. kantice s uskim otvorom, 2. askose, 3. kantice s dvodjelnim otvorom ili otvorom nalik na djetelinu, 4. na limene kantice s lijevanom ručkom i 5. na kantice s kljunom.⁶⁶ U našoj zbirci su zastupane podgrupe: 1. sa dva komada, 3. s jednim i 4. s jednim komadom.

Najprije se zadržava na krasnom primjeru iz Egyeda koji je pripadao svetištu Izide. Zatim daje primjere rano italiskog tipa kantice s uskim otvorom koji je u Panoniji zastupan s izvrsnim komadima. Kod svih tih kantica sav se dekor ograničava na ručku. Na primjeru iz Pölöske dobro modelirana konjska protome na ručki oslanja svoje noge na rub otvora; donji dio ručke ukrašava klasično lijepa Meduzina glava, dok hrbat krasi akantova vitica u reljefu.⁶⁷

Upravo takav dobar primjer nađen je i u susjednom Dalju i nalazi se u našoj zbirci. To je kantica, inv. br. 6102, nažalost vrlo oštećena, no i ovako su na njoj vidne karakteristike solidne izrade, (v. T. IV, 2, sl. X i XII, 1). I ona se sastojala od tri posebno lijevana dijela, tj. od noge, tijela

i vrata s kljunom. Noga je manjkala, te je per analogiam nadoknađena. Oblo kruškoliko tijelo ima naglašeno rame; na sastavu s vratom vidi se prstenasti ukras na kojemu je ugraviran cik-cak ornamentat; gornji dio vrata bio je znatno oštećen te je izvedena restauracija; na rubu širokog kljuna ugraviran je jajasti niz. Ručka je posebno rađena i odlikuje se dobrom izradom konjske protome, koja nogama seže do kljuna, a na hrptu reljefnim akantovim ornamentom. Donji dio ručke manjka, no po napadno tačnoj analogiji kao što ju imamo na primjeru iz Pölöske moramo zamišljati da se i tu nalazila lijepo izrađena Meduzina maska. Vis. 16 cm (bez ručke i noge).

Radnoti smatra da je primjer iz Pölöske naročito dobar rad i da sličnih primjera po kvaliteti ima samo još u Pompejima. Ostali mnogi panonski primjeri ručki s konjskim protomama slabije su kvalitete i rađeni su u Panoniji po dobro lijevanim italjskim uzorima, da bi nadomještali izgubljene ručke na italjskim kanticama. Ima u Panoniji primjera ovih kantica i s drugim životinjskim protomama na ručki, npr. s labuđom, grifonovom, jelenovom, lavljom i sl. No sve kance s uskim otvorom s takovim ručkama čine posebnu grupu.⁶⁸

Kao primjer provincijske imitacije toga tipa daje se primjer iz Környe. To je kantica po obliku ista kao spomenuti tipovi s uskim otvorom, kljunom, kruškolikim tijelom i okruglom nožicom, jedino je po ručki različita, jer na njoj se nalazi ljudska figura od koje obje raširene noge počivaju na rubu otvora dok su ruke uzdignute i sklopljene nad glavom. Na hrptu je ugraviran ures od vinove loze, a na donjem kraju ručka se završava Meduzinom glavom. Radnoti tu ručku ocjenjuje kao lošu lokalnu imitaciju ručki ovoga tipa kance, u primitivnoj izradi 3. st.⁶⁹

Primjeru iz Környe slična je kantica naše zbirke, inv. br. 6101, prikazana na T. IV, 1 i 1a i na sl. XI, i XII, 2. Ima okruglo tokareno podnožje, profilirano i ukrašeno s vanjske i unutrašnje strane koncentričnim linijama; vrlo se izrazito prepoznaje trag šiljka tokarskog kola. Da je kantica bila lijevana iz 3 komada, tj. noge, tijela i vrata s kljunom vidi se po tome što se vrat bio odvojio na mjestu sastava s tijelom. I na vratnom dijelu do sastava na ramenu teku dvije dvostruke kružne linije. Vrat je dosta širok, a otvor se produžuje u kljun. Da li je na izvrnutom rubu kljuna bilo kakovog ukrasa nije moguće raspoznati zbog oštećenosti tog dijela. Ljudska figurica u, za tu vrstu ručke, uobičajenoj pozi također je oštećena, manjkaju noge iznad koljena i obje šake na izdignutim rukama. Ručka je bila slomljena u dvoje, no sastavljena u muzeju. Na hrptu je vidna plitko ugravirana vitica uz koju naizmjenice s lijeva i s desna teče ukras od grupe tačkica koje znače grozdove. Na donjem kraju ručke izrađena je u plitkom reljefu stilizirana Meduzina glava s uglatim licem. Oštećenja su vrlo velika na trbuhu jer tu manjkaju stijene i vidni su tragovi kontuzija, zatim su rame, vrat i kljun deformirani i to kako se može suditi po zgusnutim kapljicama na vratu, uslijed vatre koja je počela broncu taliti. Visina kance (bez ručke) je 23; promjer baze 5,8 cm. Obje naše kance s uskim otvorom iskopane su u Dalju na ciglani zajedno s posudom u obliku poprsja Pana i već su ranije bile publicirane.⁷⁰

Završavajući poglavlje o kanticama s uskim otvorom u kojem navodi mnoge panonske primjere i njihove fragmente, Radnoti podvlači, da im porijeklo oblika ide u helenističko doba, ali da potječu iz južno-italjskih

radionica 1. st. Taj tip da je dugo živio u Panoniji, no oblik je tipičan za 1. st. U Pompejima brojni su primjeri ovoga tipa, no osim Italije Panonija je područje gdje je taj tip najjače raširen.

Kantica iz Pusztasomodora ima na ručki sfingu s krilima koja pristaje uz otvor, a na donjem kraju nalazi se glava satira. Među panonskim primjerima navodi se i sfinga iz Dalja koja je fragmenat takove ručke na kantici.⁷¹ Tu je sfingu publicirao i Brunšmid zajedno s brončanim materijalom zagrebačkog muzeja.⁷² I taj nam fragmenat nešto kazuje o postojanju ovog tipa kantice u našoj okolini. Ma da je i on iskopan u Dalju, ne može se dovesti u vezu s ostale tri daljske brončane posude (uključivši Pana), jer su one nađene na daljskoj ciglani dok je fragmenat ručke sa sfingom nađen u Daljskoj planini koja je od ciglane udaljena nekoliko kilometara.

Od ovog tipa kantica Eggers ima svoj br. 127 prema kantici iz lokaliteta Straže u Slovačkoj i datira ga u stepen C₂, dakle u kasno carsko doba; to je kantica od brončanog lima s konjskom protomom na ručki koja se od tipa Pölöske osim u kvaliteti izrade razlikuje još i po tom što je kruškoliko tijelo kanelirano. Taj primjer iz Straže gotovo je jedinstven u Slobodnoj Germaniji.⁷³ Zanimljivo je što Ondrouch koji je publicirao inventar grobova u lokalitetu Straže, datira spomenutu kanticu zajedno s paterom s kojom je nađena (žrtveni servis!) u rano carsko doba; isto tako datira i kanticu s paterom iz groba u mjestu Vysoka pri Morave.⁷⁴

Prije nego nastavimo prikaz daljnjih naših dviju kantica, zadržat ćemo se kod netom spomenutog primjera naše daljske kantice (sl. X) i to zato što je Radnoti 1960. napisao studioznu raspravu o kantici posve sličnoj našoj, koja se 1953. god. našla u Augsburgu prigodom nekog zaštitnog iskapanja.⁷⁵ Kako je taj nalaz bio prava rijetkost za Bavarsku, Radnoti je uzeo ponovno u razmatranje samo ovaj tip kantica i, uzevši u obzir sva pomagala i svu evidenciju do koje je mogao doći, sastavio je mapu rimskog imperija s naznačenim lokalitetima u kojima su se takove kanticе dosada našle. Prema toj evidenciji Panonija pokazuje najveću gustoću nalaza, a iza nje samo još rajnsko područje, dok ostali dijelovi carstva i Slobodna Germanija pokazuju tek sporadične nalaze. Njegova razmatranja i komparacije pomažu da se ocijeni pravi značaj i našim primjerima u zanatskom i trgovačkom smislu. Zadržat ćemo se i kod tehničke izvedbe. Sve kanticе bolje izvedbe su lijevane i onda tokarene, a lijevane su u 4 dijela, tj. noga, tijelo, vrat i ručka. Da je to slučaj kod oba naša primjera (tj. kod kantice s konjskom protomom i one s ljudskom figuricom) dokazuje činjenica da se jednoj odvojila nožica, a drugoj partija rame-vrat-kljun; ručke su dakako bile odvojene. Radnoti, oslanjajući se na M. H. P. den Boesterd,⁷⁶ smatra da su kanticе mogle biti izrađene samo iz 3 dijela, tj. tijelo s nožicom, vrat s kljunom i ručka, ili, kao što on misli za augzburšku kanticu da je tijelo s vratom bilo ujedno rađeno, a samo nožica i ručka da su bile nalemljene naknadno. Plastični kolobar sa cik-cak ukrasom, kakav ima naša kantica, imaju mnoge kanticе ovog tipa, a taj se kolobar baš i nalazi na sastavu vrata s ramenom. U opasci Radnoti veli, da je od M. H. P. den Boesterd saznao, da su konzultovani u jednoj tvornici metalurzi o tom pitanju, ali da ni oni nisu mogli sigurno utvrditi da su tijelo i noga bili lijevani ujedno ili posebno; pa ni röntgenska slika nije dala dokaze. To nam kazuje da su dijelovi morali biti izrađeni van-

redno precizno, da bi se poslije mogli tako skladno sastaviti, da se na sastavu ni ne primjećuje rad lemljenja. Međutim oba naša primjera govore nesumnjivo o izradi posebna 4 dijela, razlika je samo u tome što je kod jedne sastav na doticaju vrata s ramenom, dok kod druge na doticaju ramena s tijelom. Nadalje Radnoti misli, da su za ručke bolje izrade trebale 3 negativne forme, tj. jedna za protomu, druga za sredinu s biljnim ornamentom, a treća za masku. Ručke slabije kvalitete bile su modelirane iz jednostavne brončane šipke, pa su se plastični obrisi dali naknadno samo šematično. Za masovniju potrošnju tijelo se izrađivalo od brončanog lima.⁷⁷

Uporedivši kvalitet ručki daljskih kantica, ne bismo mogli reći, da je ona s ljudskom figuricom slabije izrade. Doduše na prvi mah figurica daje impresiju primitivne izrade, no u cjelini ručka je solidno izrađena i završava pomno izrađenom stiliziranom maskom (sl. XII, 2). Lako se da zamisliti, da su rupice grozdova bile ispunjene nekom sjajnom masom za postizavanje većeg efekta.

U vezi rasprostranjenosti, porijekla i datiranja, Radnoti smatra, da su kantica iz Egyeda i ona iz Condrieu-a u Francuskoj egipatski import, jer to dokazuje njihov stil i dekor, i da su rađene u augustejsko doba ili uopće tokom 1. st. — Prema pompejanskim primjerima ovog tipa (njih 5 na broj) sudeći spadale su kanticice u inventar kućanstva italjskih gradova tokom 1. st. Ponavlja se konstatacija, da je kantica iz vile Pisanella u Pompejima po strukturi i dekoru ručke vrlo slična augzburškoj (dakle i našoj daljskoj s konjskom protomom) i da pompejanske kanticice s kruškolikom, ali neukrašenim tijelom i ukrašenom ručkom tvore zasebnu grupu, a ta se razlikuje od egipatskog tipa, te se smatra da je rađena u radionici južne Italije. Razmotrivši primjere iz Male Azije (2), sa Cipra (1), s istočnih obala Crnog Mora (2) i sa Balkana (9), Radnoti dolazi do zaključka, da su možda i izvan Italije postojali proizvodni centri, no da su radili tek u 2. st. Dunavsko područje međutim, naročito Panonija, na mapi pokazuje naročitu gustoću nalaza tih kantica ili njenih fragmenata (oko 30 komada, uključivši i daljske). Među njima Radnoti izdvaja 3 nalaza za koja misli da se mogu označiti kao pohrane u kojima se kanticice javljaju, a to su 1) kantica i patera Izidinog svetišta u Egyedu (egipatski import 1 st.), 2) dvije kanticice i posuda u obliku poprsja Pana iz Dalja i 3) nalaz kanticice s vrčem i 2 vedrice, inventar nekog svetišta u Pölöske (kantica je vjerojatno italjski import s kraja 1. st.).⁷⁸

Za nas je zanimljivo Radnotijevo mišljenje o daljskim nalazima jer je imao uvida u veliku množinu materijala i prvi pokušao dati sintezu o panonskom materijalu. On je mišljenja da se eventualno radi o pohrani u Dalju i to zato što mu nije poznat nijedan slučaj dviju kantica istog oblika u jednom nalazu. Uspoređuje daljsku kanticu s protomom s augzburškom i smatra da je ta daljska kantica došla iz neke bolje radionice, a drži da je druga daljska (s figuricom) primitivnije izrade i da je eventualno držak nadoknađen kasnije. To iskorišćava kao dokaz da su se mogle kanticice iz raznih radionica naći na jednom mjestu i da su možda bile i popravljane na licu mjesta i to još u 2. st.⁷⁹ — Međutim i nakon ponovnog proučavanja kvalitete u izradi daljskih kantica ne bih učinila razliku, već bih obje smatrala importom, eto zašto: ona veća je isto tako masivno i solidno izrađena kao manja, što se naročito vidi na kolobarima

s unutrašnje strane noge koja je vrlo lijepo profilirana; oblik tijela je svakako stradao od mnogih oštećenja (kontuzije, vatra); na ručki se dobrom izradom ističe maska, pa ako su još i rupice bile ispunjene sjajnom masom, efekat je u antiki mogao biti vrlo dobar. Sasma je lako zamisliti, da je ta kantica imala plemenitu liniju vrata i kljuna i da je sastav na ramenu bio isto tako fino i neprimjetno izveden kao kod njenog daljskog para. To što se naše kantice analiziraju i u mađarskoj i njemačkoj stručnoj literaturi dokazuje da i one pomažu za razjašnjavanje izvjesnih problema provincijskog rimskog obrta i trgovine, a vanredno detaljne analize ipak donose, ako ne uvijek neke konkretne zaključke, a ono svakako neke šire poglede koji onda intuitivnim putem pomažu ispravna naslućivanja i u krajnjoj liniji dovode do spoznaja.

Razmatranja o mogućnosti, da bi daljske kantice predstavljale pohranu ili čak možda bile u vezi s pogrebnim običajem sahranjivanja mrtvaca zajedno s kolima, vrlo su umjesna jer to analogije u Panoniji pokazuju, no prema okolnostima nalaza ne može se ništa dokazati. Mi možemo samo ponoviti ono što je i ranije rečeno, da su naime obje kantice nađene zajedno s poprsjem Pana, fragmentima brončanih vedrica i rimske i latenske keramike na daljskoj ciglani i predane muzeju. Pokazano je otprilike i mjesto iskopa, no da li se radilo o grobu ili nije, to se po iskazima radnika nije više dalo ustanoviti. Kako je Hoffiller mislio da je na mjestu ciglane bio rimski tabor, i kako se zna da je tamo bila šacionirana »ala I civium Romanorum« i »ala II Aravacorum« u 1. st. sklona sam mišljenju da se tu radi o luksuznom importiranom brončanom suđu koje je služilo rimskim časnicima.⁸⁰ Postojanje tabora na mjestu ciglane nije dokazano. Prema tome, ako se bude ikad moglo dokazati, onda je to posuđe bilo na porabu oficirima. Ako tamo nije bio tabor, nije isključeno da su bili grobovi, pa i grobovi s kolima. Sve to treba uzeti u razmatranje, jer se već dešavalo da se naknadnim slučajnim nalazima ili sistematskim ispitivanjem na istom arheološkom terenu moglo doći do određenijih rezultata.

U Panoniji je 5 primjeraka kantica s uskim otvorom srednje carskog doba pripadalo pogrebima s kolima (Vajta II, Kaloz I, okolica Aquincuma, Pusztasomodor i Környe I); u 4 slučaja kantice su nađene s paterama. Neke od kantica slabije su izrade i načinjene od tankog lima, a imaju ručke sa sfigom i glavom satira ili menade, što Radnotiju daje poticaja za mišljenje da su rađene u domaćim radionicama, možda u Aquincumu. Zaključujući svoja razmatranja o tom predmetu Radnoti dodaje, da se samo kod bogate opreme pogrebnih kola u 2. st. može naći kantica i patera koje spadaju zajedno i čine žrtveni serviz, dok kod drugih kasnijih, u 3. st., ili manjka patera ili ne pripada po izradi kantici.⁸¹ Običaj pokapanja odličnika zajedno s kolima je prastari običaj koji se ne javlja na klasičnom grčkom i rimskom tlu, nego kod Ilira, Kelta i Tračana; bogati starosjedoci u zapadnoj Evropi još su se u 2. i 3. st. držali toga običaja, no naročito je bio raširen u Panoniji i Trakiji.⁸²

Za rajnsko područje na kom se među inim ističu kantice u muzeju u Nijmegenu Radnoti misli da su im oblici također ovisni o italiskim uzorima, ali prema njihovoj tehničkoj izvedbi smije se pretpostaviti, da su produkti malih lokalnih radionica 1. ili početka 2. st. u Gallia Belgica ili Gallia Lugdunensis;⁸³ a one rijetke kantice u Slobodnoj Germaniji (Straže, Vysoka pri Morave) pripadale su plemenskim odličnicima koji su pri-

hvatili rimske običaje i luksuz, a promet se s tim kanticama odvijao uzduž stare jantarske ceste kroz Akvileju i Carnuntum.⁸⁴

Što se Panonije tiče, Radnoti daje ovakovu sintezu: u 1. st. kantice s uskim otvorom došle su kao import iz Italije putem Akvileje, rjeđe iz Egipta (Egyed). Kantice su i kao žrtvena posuda došle u grobove s kolima romaniziranih starosjedilaca. U 2. stoljeću potražnja kod gornjeg sloja stanovništva porasla je usporedo s opadanjem proizvodnje u Italiji. Počeli su se najprije manjkajući dijelovi izrađivati na licu mjesta, a zatim se razvija proizvodnja u lakšoj izvedbi no u starom obliku. Kantice u Panoniji su sve do u 3. stoljeće još u porabi, no u grobovima se javljaju samo bez patere. U tom istom stoljeću ima dokaza da je postojao import i iz istočnih provincija. Produkcija kantica iz brončanog lima nastala je tek na koncu te proizvodnje u Aquincumu, a u prvoj polovici 3. stoljeća panonske radionice prestale su raditi ovakovo suđe. U Italiji i Galiji kantice su većinom služile u kućanstvu, no na istoku, naročito u Panoniji većinom u obredne svrhe.⁸⁵ Augzburški primjerak, tako jedinstven u Bavarskoj, dospio je kao italski import 1. st. na cesti Via Claudia u Augusta Vindelicum (Augsburg) i to možda kao prilog u paljevinski grob, ili, kao oprema u Izidino svetište; indicija za oboje imade na mjestu nalaza.⁸⁶

Na arama naše zbirke prikazane su osim patera na pobočnim stranama i kantice kao simboli prikazivanja žrtve. Od pet takovih ara na 4 su prikazane kantice s visokom nogom i uzdignutom ručkom, dakle, koliko se može suditi iz grubo klesanih prikaza, bile su tradicionalnog žrtvenog oblika. No budući da su klesari imali predloške za izradu ovakovih reljefa ne mogu se na temelju njih stvarati zaključci o daljnjim varijantama panonskih kantica.

Tip kantice s otvorom nalik na list djeteline zastupan je u zbirci također s vrlo dobrim primjerom. U panonskom materijalu otvor je dvo- ili trodjelan, a kantice su lijevane ili izrađene iz brončanog lima. Najraširenije su oble kantice s trodjelnim otvorom. Primjer iz Nagyloka, koji je nađen u grobu s kolima (!) ima visoku ručku na kojoj je prikazana lavlja glava s razvaljenim raljama koja gleda u otvor kantice. Tu kod lavlje glave ručka se dijeli u dva kraka s kojima pristaje uz otvor, a kraci se završavaju kao nekom potkovicom, ukrašenom zrnatim nizom. Elegantno savijena i kanelirana ručka na donjem se kraju završava lavljom šapom i okruglom ukrašenom pločicom te se oslanja na trbuh kantice.⁸⁷ Ovaj opis može se u potpunosti primijeniti na naš primjer, inv. broj 6801, T. IV, 3 i 3a, sl. XIIIa i b. Ta je kantica predana muzeju 1955. a našla se na terenu stare izgorjele svilare u Donjem gradu prilikom podizanja novih objekata za sadašnju ustanovu »Svilarstvo«. Ona je zeleno patinirana, masivno rađena, oniska i vrlo oblog tijela, širokog, malo udubljenog dna (koje se odijelilo te je naknadno pričvršćeno za kanticu). Na mjestu gdje se vrat oštro luči od ramena vidi se 5 koncentričnih linija. Vrat ima presjek elipse, a otvor je izvrnut i ima oblik tro-lisne djeteline. Ručka siže od trbuha u visokom luku do otvora na koji je prilegla s dva kraka sa završecima nalik na potkove, koje na obodu imaju još jedva vidljiv neki ugraviran ukras od crtica. Lavlja maska je šematično izrađena, dok su kanelire, lavlja šapa s okruglom pločicom bolje izrađeni. Stanje očuvanosti je dosta dobro: osim odlomljenog, ali pot-

puno sačuvanog dna ima nešto tragova kontuzije i gruba, hrapava patina. Vis. 13; promjer trbuha 14 cm.

U Pompejima i u drugim od Vezuva zasutim naseljima pojavljuju se ove kantice s lavljom glavom i šapom, no ima ih i na Rajni i u Danskoj. Panonski primjerci potječu iz Brigecija, Müllendorfa, Zsambeka, Intercise,⁸⁸ Carnuntuma, Nagytétény-ja, Zombe-a itd.⁸⁹ Porijeklo ovih kantica ide također u grčko doba, a produkcija vodi u južnu Italiju od 1. st. n. e. nadalje. No velika rasprostranjenost tih kantica u 1. st. odražuje živu fabričku djelatnost južno-italskih radionica. Kantice se javljaju i poslije, no ne zna se da li su rađene u Italiji. U nordijskim krajevima rijetko se javljaju, no došle su onamo kroz Panoniju. U Panoniji nađene limene kantice (Pečuj, Inercisa) datiraju se u 2. i 3. st. Naša kantica odgovara Eggersovom tipu 125 koji je vrlo rijedak u Slobodnoj Germaniji. Na mapi je svega označeno 8 primjera, a Eggers ih datira u stepen B₁ i B₂.⁹⁰ Analiza svih ovih podataka dovodi do zaključka da je naša kantica zbog svoje solidne izrade i tipičnog dekora importna roba iz koje južno-italske radionice u 1. st. Mjesto, na kom je nađena nije bez značaja u topografiji Murse, kako je već ranije istaknuto, a na istom mjestu našla se i jedna od opisanih vedrica.

U Radnotijevu 4. grupu »limenih kantica s lijevanom ručkom« spada jedan naš primjer, ne toliko skladan kao prethodni, ali ne manje zanimljiv po obliku, rasprostranjenosti i svrsi. Radi se o tipu koji je vrlo raširen na Rajni i koji je odande i došao u Panoniju. Ima dugačak, prstenast vrat, trbuh se širi prema dnu i blizu dna postiže svoju najveću širinu, tu se malo sužava, a na dno mu je nalemljena ravna okrugla pločica. Lijevana ručka izrađena je ujedno sa prstenom koji obuhvaća otvor kantice tako da na jednoj strani ima izljev, a na drugoj šarnir za pomični poklopac. Naš primjer ovog tipa predan je muzeju 1952. u teško oštećenom stanju, a nađen je u rimskom grobu na Trgu Vladimira Nazora u Donjem gradu, blizu crkvice, između tramvajskih kolosjeka. Inv. broj 500, T. IV, 4 i sl. XIV. — Donja partija je bila u trošnom raspadljivom stanju, no ipak je bilo vidljivo dno, a i od samog dna sačuvani su komadi. Restaurator je morao s unutrašnje strane dati vrču neku masu za podlogu i na nju priljubiti postojeće raspadljive stijene od brončanog lima. A kako je kantica bila i zdrobljena nije se kod restauracije mogao postići besprijeekorni rezultat što se oblika tiče. Sve je pokriveno tamnozelenom grubom patinom. Dno je eliptično, tijelo trbušasto i malo spljošteno; uzak vrat prelazi u vrlo strmo rame; pri otvoru vrat ima profilaciju u obliku obruča; ručka je izrađena ujedno s obručem, kako je rečeno, i on je prilegao oko otvora te na jednoj strani čini izljev, a na drugoj se nalazi šarnir sa dvije rupice, a u jednoj od njih još se nalazi utaknuta šipčica, što je držala pomični poklopac. Poklopac nedostaje. Ručka je okruglog presjeka nejednake debljine te na vrhu ima tzv. palčani list (Daumenblatt) a na donjem kraju završava u obliku lista s tri rupice kroz koje su išle zakovice. Vis. 27; promjer najveće širine 20,5 cm.

Panonski primjerci (Sommerein-Sarasdorf, Aquincum, Czek, Zamoly, Kaloz, Brigetio, Intercisa, S o t i n⁹¹) datiraju se u 2. st., dok primjer iz Vajte koji predstavlja varijantu ovog tipa datira se u 2. do 3. st. (mjesto u izljev obruč na otvoru zatvara se u cijev). Najsličnija našoj je kantica

iz Obude (Aquincum) i jedna iz nepoznatog nalazišta, a nalazi se u Narodnom muzeju u Budimpešti.⁹²

Ovaj tip kantica našao se u velikim masama na utverdama na Rajni i utvrđeno je da su to provincijalni produkti 2. do 3. st. Te limene kantice s pomičnim poklopcem bile su već u Pompejima poznate kao kućno suđe, no masovna fabrikacija počela je na Rajni otprilike u Hadrijanovo doba i odonda je ta roba dolazila dunavskim putem i u Panoniju. Istočno od Panonije ovaj se tip kantice ne nalazi, on je vezan uz utvrde na limesu, gdje je opremi vojnika osim već spomenutih vedrica, pripadala i ovakova kantica. O njenoj raširenosti posvuda na području Rajne i Dunava govore mnogobrojni nalazi lijevanih ručki spomenutog specifičnog oblika: okruglog presjeka sa šarnirom na obruču, palčanim listom i lisnatim završetkom s rupicama za zakovice.

Dvije ručke ovakovih kantica nađene na terenu Murse također potvrđuju njenu raširenost. Jedna je očuvana sa šarnirom, palčanim listom i završetkom s dosta velikom rupom; uz šarnir zaostao je komad obruča koji je obuhvaćao otvor, pa je to očit primjer, kako se ručka s tim obručem ujedno izrađivala. Površina je hrapava, patina gruba. Inv. br. 3691. Dužina 15,5 cm (T. II, 4, sl. VIII, 4). Radnoti ju citira i napominje da je ovakovu varijantu našao među nalazima tabora u Newsteadu⁹³ (na liniji Hadrijanova zida u Engleskoj). Drugo je ručka koja nije tako dobro sačuvana, no ima glatku površinu i plemenitu patinu; nedostaje joj i veći dio obruča i završetak. No i ovako krnja, sa palčanim listom i šarnirom ona daje evidenciju o porabi kantice u Mursi. Inv. br. 5248. Duž. 9,3 cm. (v. sl. VIII, 5). — Prema tome kantica koja je tako tipična za utvrde na limesu zastupana je u zbirci tri puta. Njen oblik odgovarao bi Eggersovom tipu broj 128a prije negoli njegovom broju 128 koji je vitkiji. On ga nalazi samo na otoku Fünenu u Danskoj, u Överbo u Švedskoj i u Ceykovu u Slovačkoj i datira ga u stepen B₂ i C₂ što odgovara Radnotijevoj dataciji.⁹⁴

Ima još više tipova kantica raširenih u Panoniji, pa i takovih koji su domaći proizvod, no jer nisu zastupane u našoj zbirci, nećemo se na njima zadržavati.

V r č e v i se razlikuju od kantica po kružnom obliku otvora, no Radnoti ubraja u tu grupu osim vinskih vrčeva još i amfore i boci slične posude. Kantice i vrčevi imaju zajedničko to, što su im samo ručke ukrašene, dok je tijelo bez ukrasa. Ručke na amforama vrlo su različite. Radnoti se zadržava na maloj amfori u Madžarskom narodnom muzeju na kojoj su ručke izrađene u obliku velikih rogova koje izlaze iz male bradate jareće glave. Rogovi se razdvajaju u 2 grane kojima prijanjaju uz amforu. Taj tip ručke nalazi se i na amforama i na malim limenim peharima ili kupama, te izgleda da oboje potječe iz iste radionice.⁹⁵ Amfore se datiraju u 1. st. a smatra se da su rađene u južnoj Italiji.

U poglavlju o malim limenim vrčevima⁹⁶ koji su slični peharima, također se daju opisi raznolikih ručki (od kojih neke imitiraju herme). Ti limeni i trbušasti vrčevi imaju prstenaste nožice i prstenasti otvor. U njima se držalo ulje i balzam. Takav se oblik javlja samo u južnoj Panoniji, veli Radnoti. Poznata su iz Siscije dva komada, iz Emone jedan, iz Poetovija jedan (nalazi se u Joanneumu), a iz Murse sačuvana

je samo ručka.⁹⁷ Stoga se moramo zadržati kod te lijepo izrađene male ručke, jer je karakteristična i jer dokazuje postojanje takovog limenog vrčića ili pehara u Mursi. Inv. broj 3667; T. III, 6 i 6a, sl. I, 4. Nažalost okolnosti nalaza manjkaju. Ručka ima tragove zelene patine; dolje završava dugoljatom jarećom glavom, šiljatom bradom, spuštenim ušima; iz glave izlaze narebreni rogovi u luku i razdvajaju se pri kraju, među njima palčani list. Duž. 7 cm. — Radnoti ovim vrčevima-peharima ne nalazi mnogo analogija. Prema primjeru iz Akvileje datira ih u 1. st. i smatra da im je produkcijski centar bila sjeverna Italija, ako se sudi po tehnici izrade koja je slična izradi limenih kasrola. Dakle ručka daje evidenciju o postojanju još jednog tipa brončane posude koji se importirao u 1. st. iz sjeverne Italije u južnu Panoniju.

Posljednje poglavlje u svojoj sistematizaciji Radnoti posvećuje posudama u obliku poprsja.⁹⁸ Sve su one dolje ravne i stoje na posebnoj raščlanjenoj nozi i sve imaju na glavi okrugao poklopac, a ručku utaknutu u dva prstena. Takove su posude služile kao kadionice. Pojavljuju se svuda u rimskoj imperiji, a rađene su u Aleksandriji, južnoj Italiji, i možda u 2. st. čak i u Galiji. Diješe se prema temi: u božanske, ljudske i etnografske tipove. U Panoniji javljaju se također: u Szentgyörgyvar-u, u Nagytétény-ju, u Aquincumu, Carnuntumu; zatim u Corbridge-u (u Engleskoj blizu Hadrijanovog zida), u Mojgradu (Dacija), u Šopronju itd. Spominju se i primjeri iz Vinkovaca i Popinaca. Naš primjer se dakako ne spominje jer je on novija akvizicija. Budući da je on dovoljno opširno objavljen ranije,⁹⁹ kojom prilikom su navedene i mnoge analogije iz literature, to će se ovdje, da bi pregled rimskog brončanog suđa Murse i okolnog terena bio potpun, ponoviti samo najvažniji podaci u vezi s tehničkom izradom, porijeklom i datacijom. Posuda je nađena 1954. zajedno s dva vrča (sl. X, XI i XV, a i b) na ciglani u Dalju, kako je već spomenuto. Od svih poznatih tipova takovih posuda daljska je najbolji primjer zbog izvanredno precizne izrade i uspjele koncepcije. Što se koncepcije tiče, Radnoti ju u svojoj studiji o augzburškoj kantici uzgred spominje, ali smatra da je na njoj prikazan crnac («ein Büstengefäss mit Negerdarstellung»),¹⁰⁰ te bi posuda spadala u tipove s etnografskom temom. Opis će pokazati da je u stvari zamišljen Pan, no da su mu dane izvjesne crnačke karakteristike.

Posuda je jako oštećena, manjka joj dno, podnožje, poklopac na glavi i polovica ručke; rupe se nalaze na grudima, na čelu, na desnoj strani glave i na zatiljku; manjkaju komadi površine na leđima, desna kozja resa i šiljak brade. Na lijevoj strani ruka i jareće krzno imaju nekoliko udubljenja od udaraca. Nakon čišćenja pokazala se tamnozeleno plemenita patina. Panova glava prikazana je s gustom valovitom kosom, koja u kovrčama okružuje čelo i u kovrčama se spušta niz vrat. Na čelu među gustim uvojcima jedva su vidljive 2 kvrgice koje označuju rogove. Na istaknutim očnim lucima duge i guste obrve u sredini se sastaju; vjeđe su fino markirane, a na mjestu zjenica nalaze se udubljenja; markantan je plitak nos s nizom gustih dlačica nad širokim nozdrvama; široka, ponešto razvaljena usta s debelim usnicama, iz kojih viri isplažen jezik, obrubljuju spuštene brkovi i duga šiljata brada; s obje strane brade visjele su kozje rese (desna nedostaje); kozja uha pokraj kojih su po dvije kovrče prilegle uz lice stoje sa šiljkom prema dolje. Na golim grudima vidna je desna

bradavica, a preko lijevog ramena prebačeno je jareće krzno; ono je na vrhu vezano u čvor, a niz rame vise noge s papcima. Jareće krzno tretirano je isto kao Panova kosa, tj. prikazane su valovite guste dlake; s njih se u kutu do čvora potpuno vidljivo reljefno izdiže jareća glava s rogovima i bradom. Pazuho ispod desne ruke nije naznačeno.

Pan se u antiknoj umjetnosti prikazuje uglavnom na dva načina: ili s jarećim nogama i rogovima, s dugom bradom i uopće napola kao životinja, napola kao čovjek; ili pak mladoliko, s dugom kosom i jedva vidljivim rogovima te s atributima, pastirskim štapom i frulom.

Od Panovih uobičajenih prikaza prvoga načina ovaj se kip razlikuje po obrnuto smještenim ušima, po resama i po oštro zašiljenoj bradi. Lice mu se razlikuje od uobičajenog tipa po svojim negroidnim karakteristikama: po plitkom i vrlo širokom nosu, po velikim ustima s debelim usnama i po neznatnoj prognatiji. Zapravo on izražava kombinaciju jarećih i crnačkih karakteristika.

S lijeve strane na tjemenu sačuvana je bršljanovim listom ukrašena karika u koju je utaknuta ručka. Od nje je sačuvana samo polovica: u sredini nad tjemenom ukras je fino linearno cizeliran, a otuda se luk spušta u obliku akantova lista u kojemu jedan list strši van luka; ručka se u karičici završava heniskom. Na lijevo na tjemenu vidi se rub otvora dok se on na desno uslijed oštećenja prekida; ostrag u sredini ostala je bršljanovim listom ukrašena cjevčica za šarnir pomoću kojeg se izgubljeni poklopac mogao pomicati. Premda ni dna ni podnožja više nema, iz analogije s drugim sličnim posudama može se tvrditi da je ova posuda imala podnožje. Visina posude s ručkom iznosi 20 cm, dužina na bazi 12 cm.

Šupljine na mjestu zjenica bile su sigurno ispunjene srebrom. Antika je na kipovima tražila efekte u bojama (pa i na mramornim kipovima bila je uobičajena polihromija) bez obzira na zahtjeve realizma. Pa i na ručki nalazi se još tanki sloj srebra u udubini akantovog lista. Posuda je lijevana iz jednog komada; posebno su rađeni osim zjenica i kozjih resa, isplažen jezik, karike s bršljanom, šarnir s bršljanom i dakako ručka, dno i podnožje.

Brončane posude sa crnačkim poprsjem potječu iz Egipta, vjerojatno iz aleksandrijskih toreutičkih radionica. U tim radionicama postojala je praksa tauširanja srebrom. S druge strane u Pompejima (grčka umjetnost) česti su prikazi Dionizovog kruga kome Pan pripada. Nesumnjivo je ta posuda import, no da li s istoka, iz Aleksandrije, ili koje druge istočne brončarske radionice, ili iz južno-italske, to je teško odrediti.

Ako pomislimo, da je brončano rimsko suđe najvećim dijelom u svoje vrijeme služilo do dotrajalosti, da se dosta toga suđa pretapalo ili razvuklo i da sačuvani nalazi nisu svi ni došli u muzej, onda brojčano rijetki materijal koji sada stoji na raspolaganju za studij, ipak za čudo može dati dosta velik broj podataka.

Vidjeli smo da ima suđa priprostog oblika bez ukrasa, ali i suđa kojega je lijep oblik mogla stvoriti samo grčka antika i helenizam; vidjeli smo da su u Mursu importom dospjeli primjerci iz južne ili sjeverne Italije tokom 1. i 2. stoljeća; da je bilo importa i iz Galije i Rajnskog područja tokom 2. i 3. stoljeća; pa također i iz nekih pomorskih proizvodnih centara, a prigodice i iz radionica rimskog Istoka.

Osim suđa za piće, kotlića za kuhanje, posuda za pranje ruku, zastupane su i elegantne kantice tipičnog obrednog karaktera, pa zatim vedrice, kotlići i kantice kao rekviziti vojnika na limesu, i — na kraju posuda umjetnički izrađenih u obliku poprsja za pohranu mirisavih ulja. Datacija tog suđa daje uvida u intenzitet života i trgovačkih veza u Mursi, jer je import iz Italije bio najjači u 1. stoljeću u doba nadiranja rimske vlasti amo, a dalje je on opadao paralelno s novim proizvodnim centrima u provincijama u 2. i 3. st. dok tako reći nema uvozne robe u 4. stoljeću što je dokaz za velike ekonomske krize koje su u carstvu nastale u to doba.

Ova analiza je pokazala kako i najmanji fragmenat može biti svjedokom za raširenost određenog tipa, a s tim u vezi i za dataciju i trgovačke veze.

Ako kažemo, da je među našim materijalom zastupano oko 40 komada brončanih posuda (katkada samo u fragmentu) i da je u njima zastupano 17 različitih tipova posuda, onda i to govori u prilog raznovrsnosti rimskog brončarskog zanatstva, kao i raznovrsnoj potrebi stanovništva Murse.

II

BRONČANE FIGURE

Iz naše zbirke rimske figuralne bronce odabrana je samo ona skupina za koju postoje podaci da je nađena u Osijeku. Osim nje postoji još 15 komada bez podataka o mjestu nalaza koji će biti drugom zgodom publikovani, jer su i oni zanimljivi bilo sa stanovišta mitološke bilo umjetničko-obrtničke obrade, a mora se pretpostaviti da se i u toj skupini krije po koji komad s našega terena. Oprez je na mjestu zato što je poznato da je naš muzej u prvim decenijama svoga postojanja otkupljivao rimske predmete porijeklom s raznih naših, pa i tuđih terena.

Figuralna bronca koju obrađujemo sastoji se uglavnom od manjih figura i figurica; samo jedan brončani palac nadnaravne veličine dokazuje postojanje velike brončane plastike u Mursi (možda lik kojeg boga ili cara na forumu ili kakovom drugom javnom mjestu), a jedan fragmenat noge osrednje veličine dokaz je da je negdje u Mursi postojao brončani kip osrednje veličine. Sve ostalo je sitna plastika koja je stajala u kućnim lararijama ili je služila kao dekor na nekim predmetima ili je dospjela u hramove kao votivni dar.

U rimsko carsko doba nalazimo u kamenoj i brončanoj plastici kasni cvat grčke umjetnosti, jer su tada uzore starih majstora beskonačno kopirali i stvarali replike starih originala; ako su originali izgubljeni, dobre kopije rimskog carskog doba služe za studij razvoja grčke umjetnosti. Velik broj rimskih brončanih figura koje prikazuju razna božanstva s njihovim atributima nalazimo u svim antičkim zbirkama svijeta i oni u bezbroj varijantata i u svim stepenima umjetničke kvalitete — od grčkih remek-djela do surovih imitacija barbarskih umjetnika — ukazuju na razvojnu liniju: helenizam — Rim — provincija.

Najljepša plastika nedvojbeno je bila uvezena u Panoniju iz Italije ili iz grčkog Istoka (Aleksandrija, Antiohija), no nema sumnje da su i

domaće radionice izrađivale plastične brončane predmete. Brunšmid smatra, da je Sisak bio takovo mjesto, jer to potvrđuju nedovršeni primjerci brončanih predmeta koji su se u Sisku našli. Također i ulomci kolosalnih konjaničkih kipova iz Daruvara i Ludbrega koji se zbog svojih dimenzija nisu mogli iz daleka dovesti, govore za to da su se valjda morali izrađivati na licu mjesta. Vjerojatno je, da je i koji majstor u tu svrhu onamo došao, možda iz Siska, Osijeka ili Mitrovice, jer su ti gradovi u rimsko doba mogli da prednjače kao središta raznih vještina.¹⁰¹ Drexel upozorava na carske radionice oružja i opreme u Panoniji i Meziji na koje su mogle i trakijske tvornice oružja utjecati, a bavile su se i izradom i dekorativnih detalja na oružju;¹⁰² Münsterberg, analizirajući brončane reljefe s utvrda na limesu, donosi mišljenje da su vojnički obrtnici u taborima na Dunavu izrađivali mnogobrojne brončane reljefe i da dakako nisu uvijek bili dorasli višim umjetničkim ostvarenjima.¹⁰³ Potrebno je naglasiti da carske i vojničke radionice oružja i opreme vjerojatno nisu samo izrađivale reljefni dekor već i punu plastiku, također i za potrebe civilnog pučanstva. Hekler je došao do zaključka da su sirijske legije presadile u Panoniju tehniku tauširanja srebrom iz antiohijskih tvornica oružja i da je, prema svim znacima sudeći, brončana lijevaonica u Sisciji još bila u pogonu u 4. stoljeću.¹⁰⁴ Postoji povezanost između galskih i panonskih prikazivanja mitoloških likova u kamenu, pa tako i u bronci, koja se može objasniti na taj način da su tu i tamo kroz kiparske radionice kružile iste knjige uzoraka kao zajednička podloga.¹⁰⁵ Dakle, kod tehničke i umjetničke analize brončanih figura treba računati s mogućnošću importa iz Italije ili Istoka, a također i s domaćom proizvodnjom manje ili više pod uticajem Galije ili koje istočne provincije.

Antika je lijevala kipove tehnikom koju Francuzi zovu »à cire perdue«, a Nijemci »Guss in verlorener Form« prema kojoj se svi lijevani kipovi moraju smatrati kopijama prema jednom modelu, no nisu bili mehanički rađeni, već ručni rad jednog ili možda dva modelara. Sadreni ili zemljani model i vanjska kapa, između kojih se nalazio sloj voska, poslije ulijevanja vrućeg metala, razbijali bi se i nanovo prema matičnom modelu formirali. Detalji na figurama, kao kosa, obrve, brada, oči, uha ili detalji na odijelu naknadno bi se cizelirali.¹⁰⁶ Brončane kipove moramo zamišljati zlatno sjajne, jer ih je antika znala premazivati jednom vrsti ulja, da bi im se povisio sjaj.¹⁰⁷

Nije uvijek lako odrediti čemu je služila brončana plastika koja se velikim dijelom sačuvala u defektnom stanju. Na prvom mjestu treba pomišljati da su brončani kipovi bogova stajali na kućnom ognjištu u atriju pred kojim je stajao sto na kome se žrtvovalo kućnim bogovima Penatima. U bogatijim kućama, kad se ognjište premjestilo u kuhinju, ostalo je u atriju, neovisno od ognjišta, posebno mjesto za štovanje kućnih bogova, sacrarium ili lararium; rjeđe su ta kulturna mjesta u kojoj drugoj prostoriji kuće. Larariji su obično niše u zidu ili male edikule koje imaju zidani oltar. Žrtvuje se dnevno od obroka kod stola, jer da je stol pun jela i pića to se ima zahvaliti Penatima. Kao Penate štovali su bilo koje božanstvo priznato od države, a podrazumijevaju se tu i Lari i geniji. Izbor bogova koji će se u kući štovati bio je potpuno slobodan. Likovi bogova bili su ili naslikani na zidu niše, ili u formi kipova i kipića od bronce (rjeđe od mramora) raspoređeni u edikuli. Da je to bio vrlo raširen obi--

čaj vidi se po hiljadama brončanih likova bogova koji danas ispunjavaju muzeje. Oni dakle potječu velikim dijelom iz takovih lararija. Među njima često nalazimo Jupitra, Herkula, Fortunu, Marsa, Veneru, Dioniza i druge («penates sunt omnes di qui domi coluntur»). Lari i Penati simboliziraju i gostoprimstvo kuće, tj. zaštitu svih članova kuće i stranih gostiju. Štovanje kućnih bogova trajalo je sve do kraja antičkog svijeta.

Na drugom mjestu treba se podsjetiti da je i namještaj u kući (tronozi, stolovi, stolice, ležaji) imao brončane figuralne ukrase i okove. Zatim, ataše na posudama i kasetama, dršci noževa, ključeva i ogledala, utezi na vagama i razni drugim predmeti mogli su imati takove figuralne ukrase ili okove. Što više u carsko doba i paradna kola znala su biti bogato ukrašena brončanim figurama, a isto tako i unutrašnjost kola sa sjedalima, zatim kraj ruda, osovine, žbice na točkovima i konjska orma imali su često sličan dekor.

U većini slučajeva moći ćemo samo nagađati kamo su figure spadale kao dekor, no svakako one daju dokaza o mašti, ukusu i sklonosti naručitelja i stvaraoaca da ožive predmete ljudskim i životinjskim likovima koji su katkad samo simboli, no često i svjedoci tradicionalnih religioznih shvatanja antičkog svijeta.¹⁰⁸

U materijalu iz Murse nalazi se brončana votivna ruka, koju spominjemo na prvom mjestu, jer je ona svjedok o širenju orijentalnih kultova na ovome terenu. (sl. XVI a i b) Kulturni predmeti ove vrste dosta su rijetki u Evropi i zato većinom u stručnoj literaturi obrađeni. Naša votivna ruka predstavlja lijevu šaku s dijelom podlaktice koja je šuplja i ravno presječena tako da predmet može uspravno stajati. Tri su prsta ispružena, palac, kažiprst i srednjak (na našem predmetu nedostaje), a prstenjak i mali prst savijeni su. Oko zgloba dva puta se ovila zmija i onda ispružila uz palac, na vrhu kojega se nalazi ovalni predmet (češer) tako da ga se zmijska glava koja ima krestu, dotiče. Na podlaktici reljefno su prikazane kornjača kako gmiže, zatim desno od nje žaba spremna na skok i dalje desno gušter u pokretu. Sve četiri vrste životinja u svom pokretu usmjerene su prema gore.

Patina je kod čišćenja i restauriranja uklonjena. Predmet je dospio u muzej oštećen: srednjak nedostaje, kažiprst je bio odlomljen te ga je trebalo navariti; na zapešću nalazi se oveća rupa od udarca oštrim ili teškim predmetom, no manjih rupa ima na podlaktici još tri od kojih su dvije pravilnog oblika sigurno služile za zakovice, a jedna tik do kornjače predstavlja oštećenje. Još se dvije rupe nalaze dolje na dlanu od kojih je gornja pravilna (na slici nevidljiva) vjerojatno služila za pričvršćenje još kakovog simboličkog predmeta, dok je donja nastala oštećenjem. Vis. 11,2 cm. Inv. broj 6244. Mjesto nalaza: ugao Radičevićeve ulice i Trga Vladimira Nazora, tj. mjesto gdje je nekad stajala Wolfova kuća. Kad sam 23. IX 1954. obilazila radilište prilikom gradnje današnje trokatnice na tom mjestu predali su mi radnici tu votivnu ruku zajedno s još jednim brončanim predmetom, figuricom Apolona (o kojoj niže). Oba predmeta nađena su na strani Radičevićeve ulice u dubini od 2,7 m.¹⁰⁹

V. Paškvalin objavio je nedavno sličnu votivnu ruku koja se našla kod rudnika Sase (srez Zvornik), na terenu antičkog rudarskog naselja Domavije.¹¹⁰ Ta je ruka pomalo i različna od našeg primjerka: to je

desna šaka u pokretu kao kod naše, što se obično citira kao »benedictio latina«, tj. palac, kažiprst i srednji prst ispruženi su, a ostala dva prsta savijena. I simboličke životinje i češer ne manjkaju, iako su ponešto različito smješteni: zmijina glava ne siže do vrha palca, a kornjača, gušter i žaba nalaze se na zapešću, a ne na podlaktici. Obje ruke pripadaju grupi brončanih ruku frigijsko-trakijskog božanstva Sabacija kojega se kult vrlo raširio u rimsko doba.

Paškvalin donosi razna tumačenja o votivnim rukama iz starije literature, no zaključujući iznosi ispravnu tvrdnju da ruka iz Sasa predstavlja boga Sabacija, odnosno i njegov gest kojim daje posvetu i pomoć i brani od uroka i demona (pomoću simboličkih životinja i češera). Takove ruke imale su kultno značenje i služile su kao kulturni instrumenat, te su mogle biti izložene u hramu ili nošene u procesiji kao »vexillum«, ili su nataknete na štap, služile kao žezlo i simbolizirale svećeničku vlast i službu. Na poznatoj kultnoj ploči iz Kopenhagena prikazan je sam Sabacije sa štapom na kome se vidi ruka s ovim položajem prstiju. Zbog nalaza te ruke, Paškvalin pretpostavlja da je u 3. st. u Domaviji postojao hram posvećen bogu Sabaciju.

Sime Ljubić objavio je već 1879. dvije brončane votivne ruke¹¹¹ koje su nađene na slavonskom terenu, u Sotinu i u Vinkovcima. Obje su desne; sotinska ima tipičan položaj prstiju, no bez češera je, bez simboličkih životinja, samo se zmija savija oko zgloba i kažiprsta; vinkovačka naprotiv ima ispruženo svih 5 prstiju, na dnu zapešća reljefni prikaz zmijske glave i vrata, a na kažiprstu prsten s kamejom. Na sotinskoj vide se dvije rupe za zakivanje na štap, a vinkovačka ima plitko profilirano postolje i nije šuplja. Visine su 9,5 i 8,5 cm. Obje se nalaze u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Prva je sigurno bila Sabacijeva votivna ruka, druga je možda bila u vezi s kakovim drugim božanstvom.¹¹²

Sime Ljubić spominje odnosnu literaturu svoga vremena: Jahna, Beckera i Dilthey-ja; Jahna stoga što se bavio urokom¹¹³ i raznim oblicima »apotropejskog aparata«, također i votivnim rukama; Beckera koji je publicirao votivnu ruku iz Heddernheima;¹¹⁴ Dilthey-ja, jer je publicirao još tri takove ruke s tipičnim položajem prstiju¹¹⁵ i sa profilaktičnim životinjama i predmetima. Po Dilthey-jevom iskustvu sve su ruke te grupe desne (po našem primjerku vidimo da nisu) i po njegovom mišljenju to su votivni darovi Sabaciju iz zahvalnosti za ispunjenje učinjenog zavjeta. Analizirajući ili oprovrgavajući mišljenje Jahna on daje ovakovo svoje tumačenje: tipičan položaj prstiju koji Jahn nazivlje »gestus voventis« nema veze sa simboličkim dodacima na ruci, jer ako ruka predstavlja ruku zavjetujućeg čovjeka (manus voventis) onda apotropejski aparat na njoj nema veze s njom. Ruke dakle predstavljaju ruke božanstava koja gone i odvrćaju zlo, a u znak te moći odvrćanja na ruke je stavljen apotropejski aparat. Karakteristično je da sve životinje na rukama jednako smjeraju u pokretu prema gore, kaže Dilthey, kao da tvore neki borbeni savez protiv istog neprijatelja koji kao da se nalazi u smjeru ispruženih prstiju. Značajno je kako se zmija na rukama savija oko zgloba i odatle kao prijeteći se uzdiže uz palac, ili uz druga dva ispružena prsta i kako glava s krestom vrebala na vrhu palca ili kažiprsta.¹¹⁶ Među simbolima on osim spomenutih nalazi i kerikeion (koji ne mora biti u vezi s Hermesom), phallus i školjku, a posebno upozorava na jedan od njego-

vih primjera koji je na dnu dlana probušen, jer je tu, analogno prema nekim drugim poznatim primjerima vjerojatno bila pričvršćena statueta ili poprsje nekog božanstva. Naročito napominjem ove detalje da upozorim da Sabacijeve votivne ruke mogu imati manje ili više simbola na sebi i da neke imaju simbola i na dlanu! Iz toga razloga treba pomišljati da je i osječki primjerak, budući da ima rupu na dlanu, također mogao ovdje imati utaknut neki simbol.

Od simbola češer je u vezi s kultom Kibeke kojoj je pinija bila posvećena, a njen češer ima ljekovitu moć; zmija simbolizira munju, gušter svjetlo, kornjača i žaba su sredstva protiv čarolija, a tako isto i pijavica (nalazi se na bečkoj votivnoj ruci).¹¹⁷

Porijeklo Sabacijeva kulta traži se u Maloj Aziji, u Arabiji, Indiji, Perziji, no najvjerojatnije je da je bilo povezano s Trakijom i Frigijom, gdje je Sabacije u službi Kibeke i kao takav bog mjeseca i sunca. Sveta zmija označava i njegovu vezu sa zemljom. Kao htonički zmijski bog (Zeus ga je rodio s Persefonom u obliku zmijske) on je i božanstvo čarolija, čišćenja, a pogled na zmijsku odvraća zlo. Kult Sabacija vezan je uz bučnu pjesmu i muziku cimbalu u ophodima i uz tajne misterije pri kojima zmija, seksualni ekscesi i mističke formule igraju značajnu ulogu.

U novije doba F. Staehelin bavi se prodiranjem orijentalnih kultova u današnju Švajcarsku,¹¹⁸ te smatra da su se, naročito od 3. stoljeća dalje, kad je carstvo bilo u krizi istočne religije rado prihvaćale, jer su obećavale spas duše i vječno blaženstvo uz uvjet da se izvršavaju rituali koji će »dušu pročistiti«. Iz Egipta najprije je prodro kult Izide, Jupitra-Amona i Ozirisa, a iz Male Azije kult Kibeke, Atisa i Sabacija. Zbog usporedbe navodim da se u Vindonissi u Švajcarskoj našla velika kulturna posuda oko koje se ovija zmija, dok se u Augstu (Augusta Raurica) našla posuda, a na njoj dvije kornjače i žaba. Našlo se i drugih posuda sa zmijskim. One su mogle služiti u raznim misterijima, ali za specijalni njihov odnos prema kultu Sabacija govore zmijske, kornjače i žabe, životinje koje su služile kao apotropejska sredstva. U Švajcarskoj nađene su i dvije votivne ruke s tipičnim položajem prstiju. Najljepšu votivnu ruku iz Aventicuma pokazuje autor na sl. 167: ona ima na palcu pinijin češer, na 4. i 5. prstu bistu Merkura i glavu ovna, na kažiprstu i srednjem prstu Bakhovo poprsje i glavu (Sabacijevu?) s frigijskom kapom. Osim toga na ruci se nalazi: žrtveni kolač, žaba, kornjača, vrč, gušter, bista Kibeke s krunom, timpanon, hrastova grančica, žena s dojenčetom, zvonice i zmija! Druga ruka koja se u Švajcarskoj našla potječe sa Vel. sv. Bernarda, a ukrašena je zmijskom, gušterom, kornjačom, žabom i s dva češera. Koliko nam je poznato iz literature ruka iz Aventicuma nosi najveći broj simbola.

Zanimljiva studija M. Macrea o Sabacijevom kultu u Daciji¹¹⁹ donosi novih momenata o rasprostranjenju toga kulta u Daciji i uopće u rimskom carstvu. Da je i u Daciju prodro Sabacijev kult o tom govori kamena ploča iz Apuluma s posvetom Sabaciju iz vremena cara Karakale (između 212. i 218. godine); votivna ara iz Potaisse, posvećena Sabaciju; i votivna ruka nađena između Jene i Gavojdije blizu Temišvara 1876. god. (sada se nalazi u muzeju u Budimpešti). Pozicija prstiju kao kod benedictio latina, a simboli: češer, orao, ovnova glava, kornjača, zmija, kaducej, liknon, žaba, korpa od pruća (la ciste mystique) i gušter.

Sabacije, osim što je bog prirode, vegetacije, plodnosti i agrikulture, on je i stvaratelj ljudi i bog mrtvih čije duše dolaze k njemu. Prema tome tumače se i simboli: zmija u kultu simbolizira seksualno sjedinjenje i simboličnu ženidbu boga s adeptom; orao je simbol sunca, a ne Jupitera; kaducej u Sabacijevom kultu simbolizira ispraćaj duša pokojnika, a ne Hermesa; cista znači purifikaciju duše.

Običaj posvećivanja votivnih ruku bogovima postojao je u semitskim religijama, pa se misli da je taj običaj iz semitske Sirije prodro i u Frigiju. Ruke posvećene Jupiteru Dolihenskom, Heliopolitanskom ili drugim sirijskim bogovima nemaju karakterističan gest benedikcije, taj gest pripada samo Sabaciju. Što više porijeklo tog gesta vjerojatno je frigijsko, jer se javlja i u misterijima Dioniza i Tračkog konjanika. Poslije se dakako javlja i u kršćanskoj liturgiji. Votivne ruke bile su izložene u hramovima i svetištima i to na piedestalu u nišama ili na arama, a bile su nataknete i na vrhu szeptara, kako se vidi po reljefima. Po mišljenju M. Macrea osobito one ruke koje su manje od naravnih i imaju šupljine sa rupicama bile su vjerojatno nataknete na szeptar.¹²⁰

U spomenutoj studiji ima još nekoliko podataka koji bolje osvjetljavaju ono što je u vezi sa Sabacijevim kultom. Epigrafski dokumenti o tom kultu na latinskom jeziku nisu česti u rimskom carstvu. Ima ih oko 20: u Rimu 7, u Italiji 5, u Galiji 3, Dalmaciji 1, Donjoj Meziji 2, Daciji 2. Kult se počeo širiti od 1. stoljeća dalje, no u 3. stoljeću postiže vrhunac za Karakale i Aleksandra Severa. Pristalice su dolazile iz donjih društvenih slojeva i robova, ali i iz imućnijih slojeva. Kult su prihvatili i vojnici koji podižu are i natpisne kamenove. U Apulumu i Potaissi bili su garnizoni dviju dačkih legija, pa su spomenici Sabacijeva kulta u Daciji u vezi s legijama. No kako je u to doba cvao sinkretizam u religijama, ne znači da su sljedbenici Sabacijeva kulta nužno morali biti orijentalci.

Osječka votivna ruka je nepobitan dokaz postojanja Sabacijeva kulta u Mursi. Od većine stereotipnih razlikuje se po tome što je to lijeva šaka i što je i na dlanu bio utaknut neki simbol. Po veličini sudeći ona je služila za naticanje na szeptar. Zajedno s fragmentom jedne posude s ljudskim glavama na kojoj se ovija zmija (nađen je 1959. na donjogradskom terenu na Vukovarskoj cesti) ruka proširuje broj nalaza iz vremena dinastije Severa,¹²¹ jer za tako rijedak dokumenat jednog kulta nema razloga pretpostaviti da je ovdje nastao ranije, nego baš u doba cvata te vrsti sinkretizma.

Votivna ruka proširuje također broj dokumenata o postojanju orijentalnih kultova uopće u Mursi. Amo spada egipatski natpisni kamen s likom Ozirisa i Izide,¹²² glinena figurica šauapti,¹²³ arheološki nalazi Mitrinog kulta¹²⁴ i daljski nadgrobni spomenik u vezi s kultom boga Serapisa.¹²⁵

Figurica Apolona (sl. XVII, 1) koja je zajedno s votivnom rukom s istoga terena dospjela u muzej predstavlja dekorativni detalj s nekog predmeta. Apolon je prikazan kao mladić s punim formama; stoji na desnoj nozi, dok je lijevu u koljenu malo savio; s golog tijela himation se spustio do ispod desnog kuka i provlači se između nogu, a lijeva ruka pritisnuta uz tijelo, pridržava ga. Desna uzdignuta ruka, u laktu i zglobu savijena daje dojam da se bog upravo laća strelice iz tobolca koji je pri-

kazan na leđima. U lijevoj ruci savijeni pastirski štap, pedum. Uvojci okružuju mladenačku glavu. Figurica ima svoju bazu koja imitira zidano postolje. I stražnji je dio figure izrađen, vide se uvojci kose, tobolac (bez strelica), nabori himationa i postolje. Iste dvije rupe na postolju sprijeda, nalaze se i ostrag. Postolje je na pobočnim stranama otvoreno i u otvoru nalazi se ostatak nekog predmeta na koji je figurica bila natakuta i kroz rupice zakovana. Iako je to sićušna plastika, po dobrim proporcijama tijela i svim detaljima naslućuje se da se radi o repliki velikog umjetničkog kipa. Figurica je lijevana, a detalji su naknadno cizelirani, kao kosa, uvojci, prsti na rukama i nogama, lice. Predmet pokriva svijetlozelena plemenita patina. Duž. 7,7cm. Inv. broj 6245.

Apolon je bog čistoće i svjetla, poezije i vještine proricanja. Kao bog čistoće on je i bog liječnik koji svojim strijelama šalje bolesti, ali ih i odvraća. Stoga ga prikazuju s lukom, strijelama i tobolcem, dok ga pedum na našem kipiću još označuje kao boga poezije i vođu Muza. Arhaična grčka umjetnost prikazuje Apolona ili kao nagog mladića ili u dugoj odjeći s kitarom u ruci. Skopas i Praksitel, umjetnici mlađe antičke škole (5.—4. st.) stvorili su velik broj likova toga boga, od kojih je najpoznatiji Skopin Apolon Musagetes u dugoj odjeći s kitarom u ruci (kopija se čuva u Vatikanu) i Praksitelov Apolo Sauroktonos (također mu se kopija čuva u Vatikanu). Dakako da je najčuvaniji dostojanstveni Apolon Belvederski koji se čuva u Rimu, a pripisuje se Leocharesu. — Brončana plastika o kojoj je ovdje riječ može se reći da je rađena po nekom uzoru Praksitelove škole ako se sudi po mladolikom prikazivanju, po ukusnoj pozi i dobrim proporcijama. Datirati taj rad nije moguće, osim da ga stavimo u ranije ili srednje carsko doba, odnosno u doba Hadrijana, cara Grkofila, za kojega je nastala neke vrsti renesansa grčke umjetnosti.

Kakovom je predmetu mogao pripadati taj »Apollino« kao ukras? Vjerojatno je služio kao držak nožića, jer je u otvorenoj bazi kipića zaočalo nešto brončane materije, možda korijena noža koji je tu bio zakovicama pričvršćen. Na to upućuje i dotjeranost kipića na stražnjoj strani, a također i njegova dužina koja se slaže s većinom dužina na dršcima sklopivih nožića kako ih je publicirao Mercklin i ilustrirao mnogobrojnim primjerima nožića iz većih evropskih muzeja i zbirki.¹²⁶ Kod tih noževa često ima na pregibu i na urezanom žlijebu ostataka željeza ili bronce od noža. Dršci su načinjeni od kosti, slonovače, ahata ili bronce, a prikazuju ležeće ili trčeće životinje, ljudske ruke ili noge, phallos-e, herme ili ljudske i mitološke figure. Pregled toga materijala učvršćuje nas u mišljenju, da je naš kip Apolona bio držak kakovog nožića, dakako ne sklopivog, jer na njemu nema žlijeba za zaštitu oštrice, no mogao je u tu svrhu imati svoje korice. Također usporedba ovoga predmeta s koštanim kipićem Herkula u našoj zbirci (inv. br. 5694) koji je pripadao sklopivom nožiću, jer ima žlijeb, a koji ima sličnu bazu kipića za korijen nožića, čini ovu pretpostavku još vjerojatnijom.

Kip lebdećeg Erosa (sl. XVII, 2) je grublji rad, kako se odmah uočava po proporcijama i izradi. Lijevan je, a detalji su naknadno dodani cizeliranjem. Mala krila su raširena, obje ruke također; desna noga je ispružena, dok je lijeva u koljenu savinuta i zabačena unatrag. Na desnoj šaki spojen je palac sa kažiprstom, kao kad se nešto drži. Tu je Eros držao neki predmet, koji manjka. Prsti na lijevoj ruci su ispruženi. Noge

su oštećene, jer desno stopalo manjka, a na lijevom nedostaje prednji dio s prstima. Šake su nesrazmjerno velike za dječju figuru; butovi su nejednake debljine. Na licu, oko očiju, nosa, usta primjetan je rad cizeliranja. Kosa je izrađena tvrdim linijama, a počesljana je s razdjeljkom na čelu nad kojim stoje stereotipne dvije kovrče od kojih se sve do zatiljka nižu pramenovi, dok po dvije kovrče stoje na oba uha i na vratu. Označeni su nabori na trbuhu ispod pupka, a tako je označeno i perje na krilima. Kip je iskopan na terenu vojarni u Donjem gradu još prije prvog svjetskog rata. Vis. 11,2 cm. Inv. broj 1085.

Eros, bog ljubavi (Amor, Cupido) i prijateljstva, sin Afrodite i Aresa, prikazivan je u ranom grčkom kiparstvu često kao go dječak na granici između dječje i mladenačke dobi s krilima, lirom, cvijetom, vijencem, vazom ili s lukom kao atributom. Tako su ga prikazivali glasoviti, samo po opisima poznati Praksitelovi kipovi. U helenističko i rimsko doba Eros se prikazuje sa dječjim formama i igra veliku ulogu u dekorativnoj umjetnosti, naročito na sarkofazima (tada s bakljama u ruci), na toaletnom priboru, na nakitu, na kasetama etc. Glasovita i dražesna scena na zidu kuće u Pompejima (casa dei Vetti) pokazuje erote kako obavljaju sve poslove kovača zlata. I inače su poznate mnoge slikarije u antiki s erotima u igri ili u šaljivim i vragoljastim scenama.

Naš primjer Erosa prikazan je s dječjim mekim formama tijela i dječjim uvojcima kose te ga treba smatrati jednim od masovno i grubo izrađenih domaćih plastika srednjeg carskog doba. Atribut je vjerojatno bio luk ili baklja u desnoj ruci. Čemu je služio kao dekor nije vrijedno nagađati, jer na njemu nema ni najmanjeg detalja koji bi upućivao na što je bio pričvršćen. Može se pomisliti na dekoraciju na namještaju ili na kolima, na kojima je onda valjda imao i svoj pendant. Dakako da nije isključeno da je mogao stajati i na kućnom larariju, gdje nalazimo često i sasvim sitne plastike.

Ovaj kip imade brojnih analogija, no navodimo samo neke s najbližeg terena. U Arheološkom muzeju u Zagrebu imade sličan brončani kip Erosa koji je nađen u Osijeku a darovao ga je prof. Andrija Kodrić. Visina mu je također približno ista, tj. 11,2 cm. Bujnu kovrčavu kosu pokriva frigijska kapa.¹²⁷ Još je sličniji našem kipu Eros iz Vinkovaca. Visina mu je 12 cm. I on je prikazan u lebdećem stavu, no desna noga stoji na kugli. Brunšmid misli da je u obim rukama držao baklje. I frizura »koja je povrh čela svezana u čvor« posve je slična frizuri na našem primjerku.¹²⁸ I kip nepoznate provenijencije izrađen na lavljoj šapi ima istu frizuru kao svi ovdje spomenuti primjeri.¹²⁹ Za analogiju, naročito u frizuri i zbog lebdećeg stava služi i Eros iz Pule.¹³⁰ Lebdeći Erosi s bakljama tvore posebnu grupu i smatrani su genijima, tj. božanskim bićima koja zaštićuju pojedince ili neko mjesto (genius loci) i mogu se shvatiti po sadržaju i likovno kao prethodnici kršćanskih anđela.

U našoj se zbirci nalazi još jedan Eros (sl. XVII, 1) kojemu je mjesto nalaza vjerojatno Osijek, Donji grad. To je lijevana figurica poluležećeg Erosa na dugoljatoj nepravilno izrađenoj brončanoj bazi koja imitira neravno tlo u prirodi. Punačno tijelo počiva na desnom butu noge koja je u koljenu savinuta i podvijena pod lijevu nogu, a ta je također u koljenu savinuta, ali nadvisujući desnu, upire se o tlo. S desnom rukom

i desnim pazuhom tijelo se naslanja o veliku okruglu posudu s dvije prihvatiljke (lijevo i desno su vidljive) iz koje teče voda. Lijeva, u laktu savinuta ruka uzdignuta je. Puno okruglo lišće ukusno obrubljuje kosa, složena od tjemena do zatiljka u sitne pramenove, a gušći uvojci u okrugu padaju od sljepoočnica na ramena i vrat. Predmet pokriva tamnozeleno plemenita patina. Oštećen je, jer nedostaju obje šake i oba stopala; površina lica je vrlo istrošena. Figurica je izrađena u sve tri dimenzije i puna je. Cizelovanjem do u detalje izrađena je kosa, bradavice na grudima, prihvatiljke na posudi i mlaz vode. Baza koja predočuje prirodno tlo ima uzvišenje na kojem stoji posuda. Na donjem dijelu baze nalazi se četverouglati $6 \times 6 \times 6$ mm veliki otvor za naticanje tog ukrasnog predmeta. Proporcije dječjeg tijela odgovaraju odnosnom kanonu u rimskoj umjetnosti. Kompozicija je u cijelosti uspjela i naglašava dijagonalu poluležećeg tijela unutar dviju paralela: dječje ruke i baza. Izgleda da je ovo samo jedan od dva pendanta na ukrasu nekog predmeta. Duž. baze 6,5; vis. figure 5 cm. Inv. broj 3338.

Radi se o carskodobnoj repliki dobrog uzora helenističke umjetnosti, možda 2. stoljeća.

Poluležeći položaj figure i oblik baze liči na brončane figure ležećeg Herkula i Merkura (obje sa posudama) koje su kao pendanti služili za ukras na kolima iz istočne Bugarske (sada u Ermitažu u Lenjingradu).¹³¹ Na koševima carskodobnih luksuznih kola javljaju se redovno ukrasne brončane figure i to centralna grupa gore u sredini, a postrance na ogradi koša po dvije koje čine pendant, a smještene su simetrično.¹³² Mogle su to biti i ležeće figure životinja, kao pasa,¹³³ lavova, pantera ili tigrica¹³⁴ (kao npr. sa kola negdje iz Slavonije, danas u Narodnom muzeju u Budimpešti). Kako mjere naše ležeće figure ne odgovaraju uobičajenim ukrasnim figurama kod kolnih nalaza (one su redovno nešto veće) može biti da je naš primjerak zajedno s jednim pendantom služio kao dekoracija na kojem komadu kućnog namještaja. Također kao pendant nekog ukrasa na namještaju smatram da si možemo zamisliti figuru lava (sl. XVIII, 2) u ležećem položaju. To je ukusan predmet i stiliziran dobar rad koji predstavlja mladog lava s kratkom grivom i razvaljenom gubicom kao da reži. On leži tako da se obje prednje ispružene noge šapama dotiču, a stražnje se noge vide ispod plastično označenih butova koji izlaze iz triju latica cvjetne čaške. Predmet je šupalj, a cvjetna se čaška završava prizmatičkim 4-uglatim otvorom. Izrađen je tehnikom lijevanja, dok su detalji na površini cizelirani: dlake na tijelu, šape, uši, griva, oči, njuška, zubi. Osim dviju omanjih rupa (na prsima i njuški) predmet je dobro sačuvan. Tanak sloj tamne patine. Duž. 7; vis. 3,1 cm. Inv. br. 2623. Nalazište je Osijek, a predmet je za muzej nabavljen još god. 1895. Drugih podataka nema. Moglo bi se pomisliti da je to ukrasni držak od noža ili ključa, jer takovih analogija ima, no kompaktnost i masivnost predmeta to isključuju. Najvjerojatnije je to bio ukras na ručnom naslonu stolca, ali dakako nema mogućnosti da se to utvrdi.

Ima jedna analogija iako je to slabiji rad. To je brončana lavica nepoznate provenijencije u Arheološkom muzeju u Zagrebu koja je u stvari bila držak željeznog ključa. Ona je masivno lijevana, ima otvorene ralje i skače iz cvjetne čaške. Dužina joj je približno ista kao kod našega pri-

mjera.¹³⁵ Da je služila kao držak ključa vidi se po obliku nastavka koji tvori korijen ključa, dok je kod osječkog primjera radi prizmatičnog i naglašenog otvora jasno da se radi o dekorativnom predmetu nataknutom na oveći objekat. Datirati ovakove predmete je teško, jer se mora računati s dugotrajnom tradicijom u umjetničkom obrtu i u rimsko doba. Brunšmid stavlja spomenutu lavicu u ranocarsko doba.

Ipak jedan brončani ukras osječke zbirke daje razloga za mišljenje da je pripadao ukrasu na kolima. To je maleno žensko poprsje (sl. XIX, 1) koje se koso izdiže iz ovalnog medaljona. Unatoč grube, shematične izrade lik daje dojam mladenačke žene oblih linija, ramena i grudi i mekih crta lica. Na ramenima jedva su vidljiva dva jednaka plošno priljubljena predmeta, a na grudima uočljiv je reljefno izdignut rub sa šiljkom prema vratu. Kosa ostrag nije izrađena, ali je naprijed na čelu uzdignuta, a s obje strane na sljepoočnicama i ušima pramenovi su rašireni. Površina je istrošena, patina tamna i nejednake boje. Na vratu i grudima nalaze se tri pravilno raspoređene rupe za zakovice. Koso preko čela nekim oštrim predmetom nanoseno je oštećenje. Vis. 5,3; promjer baze 4,3 cm. Inv. broj 2295.

Po raširenoj, kao uzvitlanoj kosi, moglo bi se reći da predmet predstavlja jednu od Menada ili bakhantica, pratilica u svečanostima Dionizovih misterija. Često se prikazuju u dekorativnoj umjetnosti i često se spominju u pjesničkim djelima. Obično nose vijenac vinovog ili bršljanovog lista oko glave, kose su im raspuštene, ogrtač načinjen od jarčje kože, u ruci drže tirsos. Prikazivane su kako mahnito jure, ili u plesnoj ili kojoj drugoj egzaltiranoj pozi.

Naše poprsje nema nikakvih atributa, jedino po kosi koja se mora smatrati uzvitlanom, mora se pomišljati na Menadu. Rub iz kojega izlazi poprsje možda je samo loša imitacija cvjetne čaške, tako uobičajene u rimskoj dekorativnoj umjetnosti, a nejasni detalji na ramenima upućuju na rudimenat nebride koju zanatlija više nije shvatio i samo dekorativno primijenio.

Brončano poprsje Menade na ovalnom medaljonu koje pripada inventaru iskopanih rimskih kola u Poljancu kod Ludbrega slično je našem po medaljonu i položaju glave, a različno po tretmanu kose i atributima (grozdovi na ušima i nebrida na lijevom ramenu). Oba su poprsja iznutra šuplja i oba imaju sličan razmještaj rupa za čavle na grudima. Menada iz Poljanca je međutim veća, njena visina iznosi 10 cm.¹³⁶ M. Šeper kod rekonstrukcije kola iz Poljanca stavlja medaljon s Menadom na sam kraj okovanog ruda (no na tom prednjem dijelu ruda bilo je pričvršćeno i Heraklovo poprsje sa ušicama za zakačivanje lanca koji je povezivao rudo s kamutom).¹³⁷ Uspoređujući nalaz rimskih kola iz Petrovine kod Jaske u kojemu se također nalaze i brončani kipić Dioniza i dva poprsja Menada i dvije figure ležećih pasa i dr., Šeper se dotiče i osječkog poprsja Menade, ali misli da »ni nije služilo za ukras prednjeg kraja rude«.

U zbirci naših brončanih predmeta nalaze se okovi ruda i prstenovi s konjske orme za provlačenje uzda, ali kako su podaci o nalazu tih predmeta oskudni teško je išta tvrditi. No svakako je korisno podsjetiti se da su takovi medaljoni upotrebljavani kao ukras bilo na rudu (Poljanec), bilo na ogradi koša (Petrovine), prema rezultatima Šeperovog istraživa-

nja.¹³⁸ Potrebno je dodati i to da je George Seure dugogodišnjim proučavanjem brončanih ukrasa kola utvrdio, da su teme za ukras na kolima najčešće uzimane iz kruga dionizijskih motiva te da je uzrok tome bila obilna i jeftina proizvodnja tih predmeta negdje u Aleksandriji ili Antiohiji (pod utjecajem na Istoku raširenih dionizijskih kultova) i da su se odatle širili po čitavoj imperiji i da je osobito u 2. i 3. st. općenito bio prihvaćen takav sistem ukrašavanja kola.¹³⁹ Ovo napominjemo zato što bi to bio jedan razlog više da Menadu iz Murse u našoj zbirca možemo povezati s ostalim okovima za koje je sigurno da potječu s kola. U ovoj vezi zanimljiva je i jedna bilješka S. Ljubića,¹⁴⁰ da je uporaba kočija kod Rimljana bila zakonom uređena te je tek od Septimija Severa vrhovnim upraviteljima pokrajina bilo dopušteno da se služe kočijama. Stoga treba bar prethodno na ovome mjestu zabilježiti i upozoriti da se kod studija Murse radi i o nalazu okova s kola, sa ili bez Menade na kraju ruda i, sa ili bez još drugih dodatnih brončanih ukrasa. Ako bi se moglo dokazati da su i neki drugi ukrasi bili s kola onda bi trebalo pomišljati na paradna kola svečanog tipa i to baš možda u doba kojega od careva Severove dinastije.

Međutim zasada možemo samo reći to da površna izrada medaljona o kojemu je govora s nejasno izraženim karakteristikama govori za provincijalnu jeftinu izradu 3. st.

Jedno Menadino poprsje nađeno je i kao ukras naslona jednoga od lecti triclineares u blagovaonici jedne kuće u Pompejima; zatim u splitskom Arheološkom muzeju dva su poprsja bakhantica (iz Narone) aplikirana na djelomično sačuvanim krajevima naslona nekog ležaja.¹⁴¹ Iako se namjena naše figure Menade ne da sa sigurnošću utvrditi, ipak analogije sa drugim nalazima daju razne mogućnosti kombinacijama i s time naši predmeti oživljavaju i ne ostaju nijemi svjedoci. Poprsja dviju Menada s kola iz Petrovinc kod Jaske, šuplje su lijevane aplikacije, visine 9,7 i 9,5 cm. Kosa im je donekle slično kosi naše Menade raščešljana, a sa ramena im visi nebrida. Brunšmid samo dodaje »dekorativni posao rimskog carskog vremena.¹⁴²

Vrlo je zanimljiv komad u zbirci figura V e n e r e (sl. XX a i b) i zbog naročite stilizacije i zbog značajnog mjesta nalaza. To je statueta od tamno patinirane bronce, tankog izduženog struka, lijepo formiranih grudi, no neobično istaknutog trbuha, pupka i spolnog organa. Težište tijela leži na lijevoj nozi, desna je stereotipno naprijed položena i u koljenu lagano svinuta. Glava je neznatno na lijevo nagnuta, a lice je izrađeno do u detalje, te se naslućuje dobar uzor. Kosa je razdijeljena po sredini sve do zatiljka; nad čeonim kovrčama stoji visok diadem; kovrče okružuju glavu oko poveza, a na zatiljku se vidi pundža; niz vrat i ramena spuštaju se dva duga spiralna pramena kose; oko vrata tijesno prianja ogrlica sa zrakasto se razilazećim privjescima. Lijeva, u laktu i zglobu savinuta ruka drži okruglo ogledalo, jedan od vrlo čestih Venerinih atributa; desna, također u laktu svinuta ruka ima ispruženu šaku. Kip je dobro očuvan, osim što su obje noge u donjoj partiji odbijene; neznatno je okrnjeno i ogledalce i palac desne ruke. Unatoč detaljno izrađene glave, diadema, frizure, ogrlice, grudi, prsti na šakama i ogledalca, kip u cijelosti zbog neobičnih proporcija tijela djeluje barbarizirano i to ne zbog nevještine majstora, već zbog neklasičnog ukusa u prikazivanju ideala

ženske ljepote. Visina mu je 16,7 cm. Inv. broj 1993. Nađen je na »bugarskom polju« tj. na terenu donjogradskih kasarni 1897. god. i otkupljen za muzej. Mjesto nalaza je u blizini pretpostavljenog središta utvrđenog grada Murse gdje su mogli biti oficirski stanovi i gdje je takav kip mogao služiti među Penatima u larariju.

Poza ove figurice, visok diadem s udubljenim tačkicama za oznaku dragulja na njemu, vrlo ukusna frizura i ogrlica s privjescima (koja ostrag nije označena) govore za kvalitetan uzor koji je majstoru služio kod kreiranja figure. Majstorova originalnost očituje se u prikazivanju neobično vitkog tijela s naglašenim donjim partijama. Jedna prethistorijska Venera (*Venus pudica*) iz Konjica u Hercegovini (sada u Arheološkom muzeju u Zagrebu), ma da je vrlo šematično izrađena i ne može se u detaljima usporediti s našom Venerom, ipak tretmanom vitkog, izduženog tijela s naglašenim donjim partijama podsjeća na nju.¹⁴³ Ljubić smatra da ona spada u željezno doba i da je ona najstarija ilirska verzija *Veneris pudicae*, jer smatra da Kelti nisu doprijeli u krajeve oko Konjica i da to ne može biti keltska verzija. Ovu analogiju navodim zato, da potkrijepim mišljenje, da je u tretmanu tijela osječke Venere zaista vidljiv element autohtonog, bilo keltskog, bilo ilirskog ukusa (u kraju oko Murse živjeli su izmiješano Iliri s Keltima). Prema tome kip Venere, jer spaja dva očito izražena umjetnička elementa (autohtoni i helenistički) vjerojatno je izrađen u kojoj domaćoj panonskoj radionici tokom 2. ili 3. stoljeća.¹⁴⁴

Brunšmid je svojedobno objavio četiri Venere Narodnog muzeja u Zagrebu¹⁴⁵ od kojih su dvije nađene u osječkoj blizini, tj. kod Cerovca (blizu Bizovca) jedna i u Novom Selu (kod Vinkovaca) druga, a obje su tipa *Venus pudica*. Ona iz Cerovca drži u desnoj ruci malenu jabuku, i sudeći po dobrim proporcijama, predstavlja kopiju po dobrim helenističkim uzorima. Ona iz Novog Sela grub je provincijalan rad koji odaje nevještog majstora. Još je zanimljivija za paralelu Venera iz Dabašnice u Lici koju Brunšmid ocjenjuje kao »dosta dobar posao rimskog carskog doba« i za koju se također može reći da je rađena po jednom dobrom helenističkom uzoru. Položaj desne ruke s ispruženim dlanom tačno se poklapa s gestom ruke naše statue. Brunšmid doduše misli da je božica u odlomljenoj lijevoj ruci držala jabuku,¹⁴⁶ no izgleda da bi se moglo u tom, kao i našem primjeru pretpostaviti jabuku na ispruženom dlanu desne ruke, analogno primjeru iz Cerovca. Jabuka je najuobičajeniji atribut božice Venere (inače još golub, delfin, vrabac, mrčika, ružica, mak i lipa) koji je postao simbol ljubavi i braka, a Afrodita-Venera bezbroj puta prikazivana je s jabukom u grčkoj i rimskoj plastici.

U novijoj našoj literaturi bavi se brončanim statuama Venerâ Lj. Zlotović¹⁴⁷ i daje opise i slike dviju Venera: iz Briketnice kod Čuprije (Horreum Margi) i iz lokaliteta Reka blizu Čuprije. Za obje smatra da su proizvodi lokalnih radionica i da su obje rađene prema nekoj helenističkoj kopiji Praksitelovog originala. Datira ih u vezi sa rimskim klasicizmom koji je cvao na kraju 2. i u prvim decenijima 3. stoljeća.¹⁴⁸ Za nas je od interesa u ovoj analizi utvrditi, da je frizura s diademom na našoj statui tipološki uglavnom identična s frizurama obih Venera iz okoline Čuprije, iako se diadem na našoj figuri ponešto razlikuje od uobičajenog polumjesečastog oblika; zatim da je jedna od Venera iz Čuprije

vjerojatno držala ogledalce u ruci s pogledom upravljenim u daljinu (što je jasno vidljivo i na osječkom primjeru); zatim da druga Venera iz Ču-prije zaista u lijevoj ruci drži jabuku. Sa ili bez jabuke, osječki primjer je zaista zanimljiva smjesa stereotipnog prikazivanja na klasičan način i slobodnog kreiranja na bazi autohtonog ideala ženske ljepote.

Brončana statueta koja slijedi predstavlja atletu u pozi napada za vrijeme natjecanja (sl. XXI 1). Lijevom nogom, savinutom u koljenu, upire se o zemlju prstima, dok je desnu nogu daleko natrag zabacio, kao svaki čas na skok spreman. Gornji dio trupa nagnut je naprijed s nešto povišenim lijevim ramenom. Obje ruke su u laktu svinute, a šake otvorene kao spremne da se dočepaju protivnika. Tijelo je nisko i gojazno. Glavu na širokom, niskom vratu i čelo pokriva kapa koja je, jedva vidljivo vezana ispod brade. Puno, mesnato lice s izbočenim očima i debelim poluotvorenim usnama, uzdignuto je kao prema višem protivniku. Desno uho izrađeno je samo u konturi i izgleda kao da ga kapa prekriva. To se ne može reći i za lijevo uho čija je ušna školjka detaljno izrađena te se čini da je slobodna od kape. To su male greške koje govore za netačnost u cizeliranju. Figurica je dobro sačuvana, jer je jedino na tjemenu vidna mala udubina, valjda od udarca. Tamnozeleno patina. Figura je puno lijevana i anatomski dosta dobro izrađena, kako je to naročito na leđima vidno. Nađena je 1899. god. u Donjem gradu i poklonjena muzeju (Geza Keller).¹⁴⁹ Visina joj je 8 cm. Inv. broj 2292.

Atlete su se kod javnih igara natjecali u 5 vrsta sportova, tj. cursor je bio trkač u stadiju, luctator hrvač u palestri, pugil boksač (borio se šakama), pancratiastes onaj koji se borio i hrvanjem i boksanjem golom šakom i quinquertio koji se natjecao u pet vještina (u skakanju, trčanju, hrvanju, bacanju diska i boksanju). Naš tip prikazuje prema tome pancratiastesu, no i u isti mah pigmeja, pripadnika patuljaste rase.

U Africi žive i danas patuljasta plemena i sigurno i u anticko doba nisu patuljci bili rijetkost u aleksandrijskim ulicama. Poznato je da je i egipatska kraljevska kuća držala patuljke kao dvorske lude. U helenističko doba javlja se u umjetnosti smisao za groteskno i komično, pa i frivolno, te su se u svrhu prikazivanja grotesknih scena upotrebljavali pigmeji. Na starim grčkim vazama pigmeji su prikazivani bezbroj puta u borbi sa ždralovima; poslije su ih prikazivali u vezi sa svakidašnjim životom, isto kao i erote; pigmeji i eroti bili su pogodna štafaža za prikazivanje genre-prizora ili za humoristične i groteskne scene. Zato i u brončanim figurama često nalazimo pigmeje u nekoj ulozi kaogod i na zidnim slikarijama, mozaicima i terakotama.

U Osijeku je nađen još jedan kipić od bronce koji prikazuje pigmeja borca. Dospio je u Arheološki muzej u Zagreb; publicirao ga je dr. Bach.¹⁵⁰ Poza napada slična mu je pozi na našem primjeru, no držao je u rukama mač i štit (koji su nestali). Na glavi mu je kaciga »u obliku polovine jajeta«, bez obrazine, što mi se čini da je isto kao kapa na našem primjeru. Ipak sličnost nije tolika, a niti su veličine približno iste (zagrebački primjer je samo 4,9 cm visok) da bi oba komada ikad bila služila kao pendanti. — Jedna brončana figura iz Siska (sada u muzeju u Zagrebu) također predstavlja atletu u pozi donekle sličnoj našoj, samo što sa cijelim tabanima stoji čvrsto na vlastitom dugoljatom brončanom

postolju. Atletičar nije prikazan kao pigmej već je normalnih proporcija i ima nakovrčanu kosu i bradu, a bez kacige. Brunšmid ga datira približno u ranije carsko doba i smatra da stoji pod uplivom grčkog originala koji je mogao nastati u helenističko doba.¹⁵¹ Po proporcijama tijela slična je našoj statua trkača iz okolice Pule koju je Gnirs publikovao;¹⁵² i poza je donekle slična zbog divergirajućih nogu i u laktovima savinutih ruku, no opet je na pulskom primjeru jasno izražena figura u trku, dok na osječkom figura u napadu kod boksanja. Sličnost pulskog atlete sastoji se i u tome što je prikazan patuljasti tip.

Figuricu pigmeja-borca moramo datirati u 2. st. za cvata rimskog klasicizma kada je bila moda posizati za aleksandrijskim uzorima. Budući da na kipu nema ni najmanjeg traga iz čega bi se moglo zaključivati na kojemu je predmetu služio kao ukras, to ćemo odustati od nagađanja. Možemo samo reći da su atlete omiljeni motiv u grčkoj i rimskoj plastici i zato ih vidimo i u velikoj umjetnosti (diskobolos, apoksiomenos) i u sitnoj i dekorativnoj plastici, na lampicama, sigilati, mozaicima i dr.

Brončana aplika prikazuje božicu Viktoriju (Nike), sl. XXI, 2 — u prepasanom hitonu s velikim raširenim i spuštenim krilima. Ima neki visoki ukras na glavi, a s obje ruke drži kormilo koje stoji na kugli. Aplikacija je rađena reljefno tako da stražnja plosnata strana nije izrađena; ima ispod kugle produžetak u kojemu se nalazi zakovica, a zakovice su bile i na oba krila od kojih je jedna ispala te se zato vidi rupica na njenom mjestu na desnoj strani. Tamnozeleno patina. Vis. 7,1 cm. Inv. broj 6341. Aplikacija je nađena u Donjem gradu i već odavno dospjela u zbirku kolekcionera osječkih arheoloških nalaza pok. Bele Liske koji ju je zajedno s drugim zanimljivim predmetima 1953. god. poklonio muzeju.

Svi su detalji vidni, kao perje na krilima, nabori odjeće, frizura, lice, kormilo, no ipak je to stiliziran šematičan obrtnički rad.

Viktorija je personifikacija pojma pobjede, a njen kult nije nastao iz religioznih, već iz poetskih razloga i stoga nema mitosa o Niki. Rimski Viktorija je apstraktan pojam, pojam ratnog uspjeha. Ona ima svoje hramove i svećenike i usko je povezana s kultom careva. Car August posvetio je oltar za kip Viktorije u kuriji Juliji u čast Juliju Cezaru, na kojemu su senatori 400 godina palili tamjan, sve do Valentinijana II, kad je taj običaj ukinut. Taj kip Viktorije stajao je na kugli i gotovo sve Viktorije na novcima i na reljefima na kojima se Viktorija spušta na kuglu odnose se na ovaj kip. Ona je kao takova simbol rimske svjetske vlasti i zaštitnica vječitog Rima i careva.

Prema tome aplikacija koju prikazujemo je simbol rimske svjetske vlasti.

Prikaz Viktorije na našoj aplikaciji razlikuje se od obje brončane figure Viktorijâ iz Siska,¹⁵³ koje su također u prepasanim hitonima i imaju uzdignuta krila, kao da su lebdjele u zraku i upravo se spustile na zemlju (Victoria adveniēns). Jedna od njih objema rukama kao da popravlja kosu, a druga je u njima nešto držala, što je nestalo (možda vijenac ili teniju kao nagradu za pobjednika). Na našem primjeru također je Viktorija prikazana kao »adveniēns« samo što joj krila nisu više uzdignuta i što je već čvrsto stala na kugli. Kormilo znači kretanje zemaljskih događaja kojima božica upravlja. Kao na našem primjeru tako je božica prikazana i na jednom novcu cara Valentinijana kao upravljačica kormila. U kasnije

rimsko doba Viktorija uvijek ima krila, te je ona kao i Eros prethodnik anđeoskih likova u kršćanskoj umjetnosti. Njeni su atributi vijenac, palma, štitić ili kormilo, a u kršćansko carsko doba još i križ.

U primijenjenoj umjetnosti svuda se u carsko doba javlja lik Viktorije kao npr. na kandelabrima, na lampicama, na posudu, na bojnim kolima i dakako na slavolucima i velikim arhitekturama.

Prema tome nije moguće nagađati na čemu je stajala aplikacija. Zbog šematične izrade moglo bi se pretpostaviti da je aplikacija proizvod koje domaće carske radionice oružja u srednje carsko doba.

Na kraju potrebno je dodati opis tri detalja (sl. XXII 1—3) s ovčih rimskih kipova. Jedno je noga, i to lijeva, u koljenu savinuta, kao od sjedeće figure; stopalo i prsti dobro su izrađeni, no debljina i modelacija same noge govore za to da je to dječja noga. Ona je lijevana, šuplja, a prsti i nokti su naknadno dovršeni u detalje. Odlomljena je nasilno iznad koljena i sa stražnje strane teško oštećena. Tragovi zelene patine. Vis. 13,2 cm. Inv. br. 2622. — Drugo je noga, i to desna, omanjeg kipa, također odlomljena tik iznad koljena. Šuplje je lijevana i prikazana s naglašenom muskulaturom lista, širokim stopalom, ali uzdigutim i raširenim prstima kao kod trka ili brzog hoda. Zelena patina. Vis. 6,5 cm. Inv. br. 465. — Treće je palac ruke nadnaravne veličine. Sačuvan je dio sa zglobovom i noktom. Nasilno je odlomljen. Lijevan je i šupalj i naknadno dubljim urezima izrađen nokat. Tragovi zelene patine. Duž. 11 cm. Inv. br. 1353. Sva tri komada nađena su u Donjem gradu u rimskim slojevima. Najviše pobuđuje našu maštu palac, jer je on siguran svjedok, da je u Murski morao negdje na javnom mjestu biti podignut brončani kip nadnaravne veličine (otprilike 3,5 m visine), koji je prikazao ili nekoga boga ili cara.

Brunšmid je objavio nekoliko takovih odlomaka nogu, prstiju i ruku koji su pripadali manjim ili većim kipovima,¹⁵⁴ a sa raznih lokaliteta; sada se nalaze u Arheološkom muzeju u Zagrebu.

U ovu skupinu rimske bronce spadaju još dvije brončane plastike koje potječu iz Murse, a nalaze se u Beču u »Kunsthistorisches Museum«. Zahvaljujući ljubeznosti arheologa i kustosa antičke zbirke dra Rudolfa Nolla, ja sam oba predmeta uz još neke druge mogla god. 1955. u Beču vidjeti i promatrati te naknadno doći i u posjed njihovih fotografija, na čemu se dru Nollu i na ovome mjestu najsrdačnije zahvaljujem.

Jedno je kip dječaka (sl. XIX, 2) u kratkoj haljini do koljena i s kratkim rukavima. Težinom svojom stoji na desnoj nozi (kojoj manjka stopalo), dok mu je lijeva u odstojanju i mlohavo u koljenu savinuta. Kosa je u sredini razdijeljena te valovito pada preko oba uha. Na tjemenu strše 2 perca ili krilca od kojih je jedno otkinuto. Lice je mlado, mekih crta, sa satirskim ili dionizijskim izrazom. Desna je ruka u laktu odlomljena a lijeva podiže odjeću na kojoj su naslagani neki plodovi. Zelena patina. Vis. 9 cm. Inv. br. VI-2599.

U ovom dječaku prikazan je bog *Vertumnus* koji je »deus vertens«, bog mijena u prirodi i simbolizuje mijene godišnjih doba. Pjesnici su ga prikazivali kao boga zaštitnika proljetne vrtne sadnje, ljetne žetve i jesenskih plodova. Identificirali su ga i sa Cererom i Pomonom, a pri našali su mu žrtve u raznim plodovima. U starini on je bio glavno božan-

stvo Etruščana i njegov veliki kip stajao je u Volsinijima. Postojao je običaj taj kip ovjenčavati cvijećem sezona i u ruke mu stavljati zrele plodove. Mali ljudi, ribari, kočijaši, pastiri, kramari, vojnici i dr. vješali su svoja odijela kao zavjetne darove na kip. Smatralo se da je on mogao poprimiti oblik svih dobi i svih profesija, dakle je bio bog neograničene promjenljivosti. Zbog toga što mu je kip stajao na vrlo prometnom mjestu, on je smatran i zaštitnikom trgovine. Kako je izgledao taj etruščanski kip ne zna se i stoga je teško odrediti njegov općeniti lik, no većinom mladiće koji nose u odijelu cvijeće i plodove zovu Vertumnima. U umjetnosti ne prikazuju ga uvijek kao mladića nego i kao zrelog bradatog muškarca s blagim crtama lica, ovjenčanog vijencem od plodova, trava ili sijena. U desnici katkada drži vinogradarski nož, a katkada kukasti štap (kao Priap), dok u ljevici drži posudicu s vrtnim plodovima ili rog obilja. Sasma slično prikazuje se i Priap.¹⁵⁵

Osječki kip prikazuje dakle Vertumna kao mladog dječaka u kratkoj odjeći, sličnoj pregači. U odlomljenoj desnoj ruci držao je možda cvijeće, rog obilja, posudu s voćem ili slično.

U Arheološkom muzeju u Zagrebu nalazi se brončani, 9,2 cm visoki kip boga Silvanusa iz Novih Banovaca. Silvani spadaju u Vertumnu slične bogove, te je i taj kip prikazan kao mladi lik odjeven u hlamidu u kojoj drži plodove.¹⁵⁶ U istom muzeju ima i 8,5 cm visok kip Autumnusa iz Pokupskog Bresta koji je prikazan kao golobradi mladić u dugom plaštu, prebačenom i preko glave a sa rogom obilja iz kojega vire plodovi. U desnoj ruci drži grozd.¹⁵⁷ Jedan izgubljeni kip Arheološkog muzeja u Zagrebu prikazivao je Priapa koji je u plaštu držao voće i cvijeće.¹⁵⁸ Takovih analogija ima i više.

Kip Vertumna iz Murse je osrednji, obrtnički rad koji predstavlja jednu od mnogobrojnih figura Dionizijeva kruga. Uporišta za datiranje nema, no očito je to domaći rad koji nije raniji od 2. st.

Daleko najljepši i najbolji rad figuralne bronce iz Murse je aplikacija s reljefnim poprsjem *Dioniza* (sl. XXIII), sada na čuvanju u »Kunst-historisches Museum« u Beču. Poprsje je ispod grudi i preko nadlaktica uokvireno okruglom granom koja se simetrično na obje strane razvija u po dvije vitice od kojih dvije gornje dodiruju ramena i tako čine ukusan okvir. Modelacija glave, vrata, ramena i grudi je izvedena u klasičnom stilu kakav se vidi na najboljim mramornim plastikama. Meko, oblo, mladenačko lice s velikim očima i sastavljenim obrvama obrubljuje bujna, širokom trakom preko čela, povezana kosa koja je bogato ukrašena plodovima i lišćem vinove loze. Pramenovi valovite kose padaju na oba ramena. Lijevu stranu grudi pokriva nebrida, lepezasto raširena i na ramenu svezana u čvor iz kojega vise noge s papcima i rutava glava. Desna grudna bradavica je izrađena, a isto tako i oba pazuha. Na poprsju se nalaze tri, a nad tjemenom dvije rupe kroz koje su išle zakovice da bi predmet o nešto bio pričvršćen. Plemenita zelena patina. Vis. 23, širina 26 cm. Inv. broj VI-4038.

Dioniz je začetnik godišnje plodnosti i bog vina koje ne služi ljudima samo za užitak već i za obavljanje vjerskih obreda u vezi njegova kulta. Smatra se da je porijeklo njegovog kulta u Trakiji, a pridjev »Sabazios« pripada jednako tračkom Dionizu kao i frigijskom Sabaciju

i u tome se očituje srodstvo Tračana s Frigijcima. Važnu ulogu kod svečanosti igra orgiazam »mahnitoga« boga kojemu se pripisuje i proročanska moć u vezi s opojnošću od vina. Kako je kod Tračana bio raširen pojam besmrtnosti duša, to su boga dovodili u vezu s pokojnim dušama i s mrtvačkim kultom.

Arhajska umjetnost Grka prikazivala je Dioniza kao zrelog, bradatog muškarca u dugoj odjeći; u klasičnoj umjetnosti od 4. stoljeća nadalje on se prikazuje kao ideal mladenačke ljepote s karakteristikama mekoputnog muškarca, s tizmom u ruci, a ovjenčanog vinovom lozom i bršljanom. Ljepota i savršenost izrade našeg reljefa govori za to da se majstor ugledao u klasične primjere mramorne plastike i savršeno uspio da i u broncu prenese isti uzvišeni stil i izraz dostojanstva koji se nalazi na kipovima Praksitelove škole. Ova se plastika po čistoći stila, nenatrunjenog stranim ili domaćim elementima mora smatrati italiskim importom 1. ili 2. stoljeća koji je služio profinjenim kulturnim potrebama višeg rimskog društva. Daskora poslije osvojenja, premještene su u Panoniju legio I i II adiutrix, a s njima su amo došli i viši oficiri, visoki državni funkcionari i činovnici koji se ni tu nisu htjeli odreći svojih kulturnih potreba, te su se tada kućne potrepštine i luksuzni predmeti dobavljali iz Italije; no dakako da nije isključena mogućnost i dobave iz kojeg istočnog kulturnog centra (Aleksandrija, Antiohija).

Da je to bila ukrasna aplikacija na nekom predmetu, jasno se vidi po rupicama za zakovice, no koji je to predmet mogao biti, o tome se može samo nagađati: kola, namještaj ili nešto treće, no u svakom slučaju to je bio luksuzni predmet.

Dakako da se u kvaliteti ne mogu s ovom usporediti figure Dioniza koje je svojevremeno Brunšmid publicirao iz Glamoča u Bosni i iz Siska, premda su oba Dioniza na svoj način zanimljiva: glamočki, zbog srebrnih očiju i srebrom inkrustirane nebride, a sisački (poprsje) zbog nasmijanog lica i velikog vijenca od lišća i cvijeća u kosi.¹⁵⁹

Potpuniji uvid u naš materijal dobivamo tek onda ako uzmemo u obzir i onaj koji je iz Osijeka i ovog dijela Slavonije dospio u Arheološki muzej u Zagrebu, a publicirali su ga Brunšmid i Bach, u već citiranim svescima VHAD. Među tim materijalom nabrajam najprije onaj koji je nađen u Osijeku:

1. lebdeći Eros sa frigijskom kapom, vis. 11,2 cm (Brunšmid, br. 24)
2. Hermes-Thot, s kesom i krilcima, vis. 11,3 cm (Brunšmid, br. 35)
3. lavlje poprsje na nožici kandelabra, vis. 10,9 cm (Brunšmid, br. 212)
4. ptica, na okrugloj pločici, služila za remen, vis. 4 cm (Brunšmid, br. 266)
5. Jupiter, domaći rad, vis. 6,4 cm (Bach, br. 290)
6. Pigmej-borac, vis. 4,9 cm (Bach, br. 297)

U bližoj okolini Osijeka ističe se Dalj brončanim figurama:

7. poprsje Jupitra, vis. 5,1 cm (Brunšmid, br. 5)
8. poprsje dječaka s debelom karikom (?), vis. 5,6 cm (Brunšmid, br. 88)
9. desna noga kipića, vis. 2,8 cm (Brunšmid, br. 107)
10. sfinga sa ručke brončanog vrča, vis. 5,5 cm (Brunšmid, br. 181)
11. orao, ukrasni predmet, vis. 9,2 cm (Brunšmid, br. 257)

12. Eros s bakljom, vis. 5,5 cm (Bach, br. 301)
Od predmeta iz ostalih slavonskih lokaliteta navodim:
13. Venus pudica sa pustare Cerovac kod Bizovca, vis. 19,2 cm (Brunšmid, br. 16)
14. Venus pudica iz Novog Sela kod Vinkovaca, vis. 13,2 cm (Brunšmid, br. 17)
15. lebdeći Eros na kugli iz Vinkovaca, vis. 12 cm (Brunšmid, br. 21)
16. muška glava iz Sotina, vis. 5 cm (Brunšmid, br. 40)
17. Fortuna iz Vinkovaca, vis. 12,2 cm (Brunšmid, br. 68)
18. Harpokrates iz Broda, vis. 23 cm (Brunšmid, br. 72)
19. posuda u obliku ljudskog poprsja iz Vinkovaca, vis. 21,1 cm (Brunšmid, br. 83)
20. zavjetna ruka iz Sotina, vis. 9,3 cm (Brunšmid, br. 95)
21. glava bika iz Ostrova kraj Vinkovaca (Brunšmid, br. 234)
22. dva pijetla, poklopac posudice, vis. 2,8 cm (Brunšmid, br. 263)

Ovaj pregled od 22 komada figuralne bronce sadrži 10 figura božanstava među kojima smijemo bar neka pripisati nišama kod kućnih ognjišta; jedno je zavjetna ruka, drugo sfinga s ručke, treće pijetlovi na poklopcu, četvrto posuda u obliku poprsja, peto lavlje poprsje s kandelabra, dok za preostali dio materijala nije moguće namjenu odrediti.

Ako statistički ocijenimo figuralnu bronzu, vidimo da je relativno rijetka, rjeđa negoli brončano posuđe, što je i razumljivo, jer je posuđe potrebno u kućanstvu, u vojničkim logorima i kod kulta, a mnogo manje ga se nalazi za luksuzne potrebe. No da je u Mursi bilo mnogo više luksuznog namještaja u kućama, ukrašenih kandelabara, ukusnih ogledala, vaga, nožića, ključeva, kasete, doza, paradnih kočija i dr. s brončanim figuralnim dekorom, nego što se to vidi po sačuvanom broju predmeta, to je više nego jasno. Moramo računati da se mnogo toga uništilo, da je mnogo toga došlo u nezvane ruke, mnogo se toga prodavalo u strane muzeje s našega terena i izgubila se svaka evidencija, i, da se možda još nešto od toga krije u zemlji i da će prigodice doći na vidjelo. Nisam u tom radu mogla obuhvatiti najnovije akvizicije naših muzeja već sam se držala onoga što je već dosada publicirano.

BILJEŠKE

¹ Maškin, Istorija starog Rima, Beograd, 1951, 367—374; 405—433

² VHAD, VII, 1903/4, 98; VHAD IX, 198—200; VHAD XII, 313—314; godine 1908. Hoffiller je objavio sisački brončani materijal u Jahreshefte XI, Beiblatt 117—134 pod naslovom »Antike Bronzegefäße aus Sissek«. Bronzu Arheološkog muzeja u Zagrebu publicirali su još i Brunšmid, VHAD XIII 207—268 pod naslovom »Antikni figuralni bronsani predmeti u Hrvatskom Narodnom muzeju u Zagrebu«; zatim Bach u VHAD XVII 151—181 »Antikni figuralni brončani predmeti Arheološko-historijskog muzeja u Zagrebu«.

³ Die alexandrinische Toreutik« u Abhandlungen der phil.-hist. Kl. der sächs. Gesellschaft der Wissenschaften XIV, 1894.

⁴ Die römischen Bronzebeimer von Hemmoor«, Hannover u. Leipzig 1901.

⁵ Dissert. Pannonicae, Budimpešta 1938.

- ⁶ Laur-Belart, Schätze aus Augusta Raurica, Ur-Schweiz XXVI, 1, 16; isti, A Swiss »Mildenhall Treasure«, The Illustrated London News, July 14, 1962, 70, 71
- ⁷ izdanje Hannover u. Leipzig 1907
- ⁸ štampano u Bonner Jahrbücher 118, 1909
- ⁹ Band 1, Text, Tafeln u. Karten, Hamburgisches Museum für Völkerkunde u. Vorgeschichte, 1951
- ¹⁰ Radnoti, 11—67
- ¹¹ VHAD VII 99 sl. 53, 2 i IX 199 sl. 4
- ¹² isto, sl. 58—60
- ¹³ Radnoti str. 52
- ¹⁴ isti, T. XXI, 8 str. 56
- ¹⁵ VHAD VII, 110
- ¹⁶ VHAD VII, 110
- ¹⁷ Radnoti, 68
- ¹⁸ isti, 37
- ¹⁹ Eggers, Text 47, 48, 70, 172 (Beilage 60); Tafeln u. Karten 42
- ²⁰ Radnoti 68—81
- ²¹ VHAD VII 110 sl. 61 i VI 156 sl. 85, 1
- ²² Radnoti, 97—104
- ²³ isti, T. VIII 44
- ²⁴ isti, 103
- ²⁵ VHAD VII, 114, sl. 62
- ²⁶ Radnoti 81—93
- ²⁷ Da su te patere u Slobodnoj Germaniji vrlo rijetke pokazuje Eggers, op. cit. Text 48, Tafeln u. Karten 44
- ²⁸ Hekler, Kunst u. Kultur Pannoniens in ihren Hauptströmungen, Strena Buliciana 118
- ²⁹ VHAD XVII 174—177
- ³⁰ Hoffiller u VHAD VII 108 daje primjer ulomka kasrole iz Siska koji je bio iznutra i izvana prevučen »nekom bijelom, sjajnom kovinom«, tj. mješavinom bakra, kositra i olova.
- ³¹ Radnoti 95, T. VII 36
- ³² Dakako da nisu svi dospjeli do kolekcionera ili u muzeje nego većim dijelom u nezvane ruke.
- ³³ To su lokaliteti u Saskoj gdje su takovi tipovi iskopani; VHAD VII 100, sl. 53 i 102 sl. 54.
- ³⁴ VHAD VII 102
- ³⁵ VHAD VII 103; Radnoti 113
- ³⁶ Radnoti 108—112
- ³⁷ isti, 111 i VHAD XIII 260, sl. 234 i 261, sl. 245
- ³⁸ VHAD VII 102 sl. 54
- ³⁹ J. Szombathy, Das Grabfeld zu Idria bei Bača, Mitt. d. prähist. Comm. d. kais. Akademie d. Wiss. Wien 1903 I. Band, 307 Fig. 62 pokazuje napadno sličnu vedricu iz groba br. 2 Dotična nekropola traje od 6. st. prije n. e. do 4. st. n. e.
- ⁴⁰ Radnoti 118—119, T. X 52 XXXV 7
- ⁴¹ isti 118, 119
- ⁴² Eggers T. VII 63, karta 24, Text, Beilage 24, 165/6 — Godine 1952. iskopana je iz rova na Trgu Vladimira Nazora u d. gradu hrpa brončanih fragmenata u raspadljivom stanju. Donio ih je naš suradnik Voja Ilić. Budući da je fragmente gotovo posve izjela divlja patina oni se nisu mogli uvrstiti u inventar, nego samo pohraniti. No i tako oni ukazuju na vedrice panonskog tipa, jer rub ima vidljiv trag ataše s rupom, fragmenat dna ukazuje na postojanje nožice, a odlomak ručke još ima sačuvane henske. Prema tome računamo s postojanjem još dvije vedrice panonskog tipa.
- ⁴³ Gunnar Ekholm, Hemoorer Eimer Skandinaviens, Acta Archaeologica Vol. XXXII, Kobenhavn 1961, 135—152
- ⁴⁴ Radnoti 119, 120; lijep primjer nađen je u Balčiku u Bugarskoj, Jahreshefte XV 1912, Beiblatt 116 sl. 90
- ⁴⁵ Radnoti 121, T. XXXIV 3—4
- ⁴⁶ Pinterović, Topografija Murse, Osj. zbornik V, T. 6a
- ⁴⁷ VHAD VII 119 sl. 64, 5

- 48 Abramić-Colnago, Untersuchungen in Norddalmatien, Jahreshefte XII, Beiblatt 61, 62 sl. 22
- 49 Eggers, Text 164, Beilage 20
- 50 Radnoti 123—127
- 51 I Hoffiller prikazuje jednu vedricu u VHAD VII 99, sl. 52, 3 iz Grobnika s prikovanim novim dnom, a na sl. 53, 4 vide se zakrpe na jednoj od sisačkih posuda.
- 52 Jacobi, Das Römerkastell Saalburg, Text 242 sl. 36 gdje se vide tipovi ognjišta s raznovrsnim posudama, pa također i kotlić s ručkom obješen o kuku nad vatrom.
- 53 Eggers, T. 5, 39, T. 6, 40—42, karta 19
- 54 Radnoti 124
- 55 isti 126, Bilješka 33
- 56 isti 130
- 57 isti 132, 133, T. XXXVIII, 3
- 58 isti 132—134
- 59 Ondrouch Vojtech, Bohate Hroby, Bratislava 1957 T. 38, 39 i 40, 1
- 60 Eggers, Text 167
- 61 Usporedi primjer kotlića i dviju zdjela s ručkama i lisnatim atašama iz grobnog nalaza u Balčiku, Jahreshefte XV 1912 Beiblatt 117, sl. 91 i 119, sl. 93 i 94; također i ručku na tronogu, T. 92, 1 u »Germania Romana«, Bamberg 1922
- 62 Još jedna ručka okruglog presjeka, slomljena u dvoje s odlomljenim krajevima, s rasponom od cca 20 cm, inv. br. 5282 spada u ovu grupu.
- 63 Radnoti 132
- 64 Eggers, T. 8, 67—70, karta 25, Text 166
- 65 Kanticu iz grobnog nalaza u Balčiku datira Škorpil u 4. st. pr. n. e.; v. Jahreshefte XV 1912 112 sl. 86 i 134 (ona je posve srodna našim primjerima)
- 66 Radnoti 137—156
- 67 isti 139
- 68 isti 139
- 69 isti 141
- 70 Pinterović, Najnoviji Nalazi iz Dalja, Osj. zbornik IV 19
- 71 Radnoti 143
- 72 VHAD XIII 251 sl. 181
- 73 Eggers, Text 171 i T. 11, 127
- 74 Ondrouch, op. cit. 26, 131, T. 5, 5a, 32, 33, sl. 27
- 75 Radnoti, Eine Bronzekanne aus Augsburg, Bayer. Vorgeschichtsblätter 25, 1960, 99—124
- 76 M. H. P. den Boesterd, The Bronze Vessels, Descr. of the Coll. in the Rijksmuseum G. M. Kam at Nijmegen V, 1956; Radnoti, o. c. 102
- 77 Radnoti 103/104
- 78 isti 104—110
- 79 isti 109; u opaski 37 navodi mišljenje A. Kiss (A mezőszilasi csaszarkori halomsirok, Arch. Ertesitő 84 1957 str. 49) da je kantica s protomom iz Dalja lokalni produkt južne Panonije, što on odbija.
- 80 Pinterović, o. c. 21, 28
- 81 Radnoti 113
- 82 Šeper, Rimska kola iz Poljanca kod Ludbrega, JAZU, Arheološki radovi i rasprave II 1962, 412 gdje će se naći podaci iz literature.
- 83 Radnoti, 116
- 84 isti 117
- 85 isti 114, 119
- 86 isti 119, 120
- 87 isti 147
- 88 Jahreshefte XV 1912, Beiblatt 193, sl. 134
- 89 Jahreshefte XV 1912, Beiblatt 114, sl. 87 a i b
- 90 Eggers Text 171, karta 38
- 91 Brunšmid, Nekoliko našašća novaca, VHAD XI, 241 gdje se prikazuje krnja brončana posuda ovog tipa u kojoj su nađeni rimski novci 1. i 2. st.
- 92 Radnoti 152, 153
- 93 isti 153 zabunom spominje ovu ručku pod brojem 5248, njen je broj kako je gore spomenuto 3691
- 94 Eggers, Text 171

- ⁹⁵ Radnoti 158
⁹⁶ isti 169—170
⁹⁷ isti 170; T. XIV, 82 i 84; tipu Radnoti XIV, 84 posve su slična dva vrča iz Siska, v. Hoffiller VHAD VII, 120 sl. 64, 7 i 9
⁹⁸ Radnoti 172—173
⁹⁹ Pinterović, o. c. Osj. zbornik IV, 21—29
¹⁰⁰ Radnoti, Eine Bronzekanne aus Augsburg, 109
¹⁰¹ VHAD XIII 208
¹⁰² Drexel, Römische Paraderüstung, Strena Buliciana 63 i dalje
¹⁰³ Münsterberg, Bronzereliefs vom Limes, Jahreshefte VI, 78
¹⁰⁴ Hekler, Kunst u. Kultur Pannoniens in ihren Hauptströmungen, Strena Buliciana, 118
¹⁰⁵ isto 116, 117
¹⁰⁶ Pernice, Untersuchungen zur antiken Toreutik, Jahreshefte VII, 175
¹⁰⁷ isto, Jahreshefte XIII, 102 spominje se da su to radili bitumenom, razrijeđenom u ulju
¹⁰⁸ Kod obilaska nekoliko naših muzeja god. 1962 u Srbiji, Bosni, Sloveniji i u Zagrebu koje mi je omogućilo Arheološko društvo Jugoslavije, na čemu se i s ovoga mjesta srdačno zahvaljujem, primijetila sam da se među brončanim figurama najčešće nalazi lik Venere i Merkura, a rjeđe Jupitra, Marsa, Herakla, Atene, Dioniza, Fortune, dok samo pojedinačno Serapisa, Nike, Dioskura, Priapa i dr. Među najljepše brončane kipove božanstava što sam ih tom prilikom vidjela spada Jupiter na prijestolju u niškom muzeju (izvađen je iz Nišave), plešući Mars iz Kostolca kod Kladova, također u niškom muzeju, zatim glava Dioniza s bujnom kovrčavom kosom i bradom u celjskom muzeju (original se čuva u Beču) i Fortuna zagrebačkog muzeja (nađena u Vinkovcima). Sve su to importi iz umjetničkih centara Zapada ili Istoka.
¹⁰⁹ Na tom radilištu nešto ranije nađen je rimski ključ, 6 lampica od gline s pečatima (predao ih sudija u m. Đorđe Radanović), antefiks s krova (predao ga pok. ing. Radovan Dragutinović), šaupti-figurica od terakote (publicirala ju je prof. Ivica Degmedžić), velik, nepravilnog, prstenastog oblika kamen, opeke, crijepovi i keramika.
¹¹⁰ V. Paškvalin, Bronzana votivna ruka iz Sasa, GZM Sarajevo (Arheologija) 1960—1961/203—209
¹¹¹ S. Ljubić, Još dvije zavjetne ruke iz bronza VHAD I 1879, 107—108; sotinsku ruku ponovno je publicirao Brunšmid VHAD XIII 244, sl. 95
¹¹² Usporedi s rukom iz Myszkowa, posvećenom Jupitru Dolihenskom koja ima ispružene prste od kojih palac i kažiprst drže kuglicu na kojoj je vjerojatno stajala Nike, Jahreshefte VII, Beiblatt 150, sl. 28
¹¹³ O. Jahn, Ueber den Aberglauben des bösen Blicks bei den Alten, Leipzig 1855 (Berichte d. sächs. Ges. d. Wiensch.)
¹¹⁴ Becker, Die Hedderheimer Votivhand (Ver. f. Gesch. u. Althertumsk. Frankfurt a. M. 1861)
¹¹⁵ Dilthey, Drei Votivhände aus Bronze, Arch.-epigr. Mittheil. aus Oesterr. Wien 1878, Jahrgang II Heft 1, 44—65
¹¹⁶ isti 46—51
¹¹⁷ isti, T. IV, 2
¹¹⁸ Felix Staehelin, Die Schweiz in römischer Zeit, Basel 1948, 547 i dalje
¹¹⁹ M. Macrea, Le culte de Sabazius en Dacie, Dacia III, 1959 Bucarest, 325—339
¹²⁰ isti, 333—335
¹²¹ Pinterović, Mursa za dinastije Severa, Osj. zbornik VII 17—42
¹²² Höger, Ein ägyptisches Denkmal im Osjeker Museum, Osj. zbor. I, 1942, 22—25
¹²³ Degmedžić, Egipatska figurica nađena u Osijeku, Osj. zbornik IV, 1954, 147—148
¹²⁴ Bulat, Spomenici Mitrinog kulta iz Osijeka, Osj. zbornik VII, 1960, 5—11
¹²⁵ Pinterović, Kameni spomenici s terena Murse i okolice, Osj. zborn. VI, 1958, 38—40
¹²⁶ Mercklin, Römische Klappmessergriffe, Serta Hoffilleriana Zagreb, 1940, 339—352, Tab. XXXV—XLI
¹²⁷ VHAD XIII 218, sl. 24
¹²⁸ isto 216, sl. 21 i VHAD VI sl. 73
¹²⁹ VHAD XIII 218 sl. 23
¹³⁰ Gnirs, Altertümer in Pola, Jahreshefte VII, Beiblatt 17

- 131 Mercklin, Wagenschmuck aus der römischen Kaiserzeit, Jahrbuch d. deutschen Archäologischen Instituts 48, 1933, 85—91
- 132 Šeper, Rimska kola iz Poljanca, Zagreb JAZU, 1962, 392, crtež 5
- 133 isti, sl. 12
- 134 Mercklin, op. cit. 90; Hampel, Arch. Ert. N. F. 18, 1898
- 135 VHAD XIII 253 sl. 193
- 136 Šeper, op. cit. 351
- 137 isti 398
- 138 isti 367
- 139 isti 368
- 140 S. Ljubić, Rimska kola VHAD s. s. XIII, 3
- 141 Šeper, op. cit. 368, 369
- 142 VHAD XIII 226 sl. 43, 44
- 143 Ljubić, Predhistorička Venus, VHAD, s. s. I, 120—122, T. IV 1
- 144 Držim se u dataciji Heklera, Die Kunst u. Kultur Pannoniens, Strena Buliciana 115 i dalje gdje se objašnjava prodor galsko-helenističkih elemenata u 2. stoljeću u umjetnosti Panonije
- 145 VHAD XIII, 214 i dalje, br. 16—20
- 146 isto 216 ad br. 19
- 147 Ljubica Zlotović, Tri rimske bronzane statue, Starinar XII, 1961, 133—137
- 148 ista, 137
- 149 publicirano u »Die Drau« od 16. IV 1899 str. 4
- 150 VHAD XVII br. 297 str. 170 (T. IX br. 2)
- 151 VHAD XIII 238 sl. 76
- 152 Jahreshefte VII Beiblatt 19 sl. 6
- 153 VHAD XIII 213, 214 sl. 14 i 15
- 154 isto 245 i 246 sl. 96—113
- 155 U ovom kao i u ostalim mitološkim tumačenjima držim se Roschera, Lexikon d. griech. u. röm. Mythologie i Pauly, RE
- 156 VHAD XIII 232 sl. 59
- 157 VHAD XVII 172 T. IX sl. 6
- 158 isto 170 sl. 4
- 159 VHAD XIII 224 sl. 38 i 39

Crteže izradio D. Vukasović, a fotografije S. Kesz.

SUMMARY

ROMAN BRONZE OBJECTS FROM MURSA AND THE SURROUNDINGS

I

BRONZE VESSELS

In this work bronze material from Mursa (Osijek) and Teutoburgium (Dalj), deposited in the Museum at Osijek, is examined and evidence is also given of bronze vessels from Slavonia, deposited in other museums and published elsewhere in branch literature. This task has been undertaken in order to obtain a more complete and clearer view of the Roman trade and craftsmanship and the role Mursa played in Pannonia. The slightest details were taken into account, such as handles and attached decorations with the aim to reflect more fully the actual inventory of vessels and their types in use at the time.

One has to bear in mind that 1) the Roman bronze vessels were more expensive than pottery and therefore more appreciated and consequently used till they were worn out, 2) that a great deal of them were recast into other utensils, 3) that many preserved pieces found their way to foreign museums and private collections and 4) not all have yet been excavated and may one day appear on the surface. On the ground of these statements the relatively scarce material, available now for this study, gives yet a surprisingly great amount of data.

The analysis has enabled us to obtain a better understanding of: simple forms without decorations and elegant ones created by the Greek spirit and taste of hellenism; how by import from the South and North Italy, in the course of the 1st and 2nd century, good examples were brought to Mursa; how the import from Gaul and the Rhine districts developed during the 2nd and 3rd century; how eventually imported wares came from the Roman East and — finally even in Pannonia some industrial centres came into being in the 2nd and 3rd century.

Besides drinking vessels, plates, dishes, kettles for boiling and washbasins, there were elegant cans and pitchers, typical for cult ceremonies. Then pails, kettles, pitchers as requisites for soldiers living in garrisons along the Roman Limes and at last fine examples of vessels in form of busts for keeping perfume.

The chronology of these vessels shows the changeable intensity of life and trade in Mursa and the increasing import from Italy in the time of Roman penetration into this country, as well as the lessening of it, parallel with the development of new industrial centres, in the provinces in the following centuries; and lastly the almost complete lack of trade in the 4th century as a result of great economic crises in the Empire at that time.

If we have in this collection about 40 pieces of vessels (sometimes only in fragments) and among them 17 different types, then we may obtain a better idea of the variety of Roman bronze trade and of various necessities of the inhabitants of Mursa

The author follows the typological and chronological determinations of Hoffiller, the first Yugoslav archaeologist, who systematised the Roman bronze vessels in Croatia, and Radnoti, the first Hungarian scholar, who investigated over 1100 pieces of vessels in Hungarian museums and published his results in his very important work »Die römischen Bronzegefäße von Pannonien« (note 5).

Plate I, 1a and 1b shows the type of a casserole with a flat handle and round cut at its end; of this kind there exists in our collection part of the handle as is shown in pl. I, 1 and fig. I, 1. This type and all others that follow was cast and worked out on a turning-lathe. The variation to which the handle belongs was most widespread in Italy and Gaul from Augustus onwards up to the 3rd century. As the handle was not stamped by the master we can only guess that it was a casserole of South Italian type of the 1st century, or a product of a Celtic master of the 2nd century. At Popovac in the neighbouring Baranja such a handle was found stamped by the well known master ANSIVS DIODORVS who lived and worked at the turn of the 1st century (the piece is kept in the National Museum at Budapest).

The antique ladle which served for household or cult purposes was made in various forms of its small vessel and various shape and size of its vertical handle. Pl. I, 2 and fig. I, 2 show the handle of what was probably a small ladle (simpulum) and pl. V, 2 shows what a simpulum looked like. By the primitive shape of our fragment one has to assume it was a product of a local workshop.

There are no pateras in this collection. Only handles of pateras were excavated at Batina in Baranja, at Samatovci near Osijek and at Petrovci near Vukovar (deposited in museums at Budapest and Zagreb). They are considered to be products of local workshops.

The small plate on pl. I, 3 and fig. I, 3 was probably in use in the Late Empire. Many were excavated in Pannonia and because of their simple form they are ascribed to local masters of the 3rd century.

Pails belong to the La Tène Culture Province and served for drawing water from wells or fountains. Such pails, found in graves, were used as urns. Many were preserved and used in Imperial times. Pl. I, 4 and fig. II represent the Bargfeld type of pail on which the attaches and handle are missing. Pails of this form are known to belong to the 1st century B. C. on to the 1st century A. D.

Three other of our examples of pails resemble the Hemoor type and according to Radnoti's results, often occur in Pannonia (pl. I, 5 and fig. III, 1—3). These pails have a round body, their base being separately soldered, the brim slightly turned out and on two opposite sides roundly drawn out to form holes into which the handles, ending in »henisks« were stuck (see the sketch on page 79). On the handles of our two larger pails, marks are engraved which Radnoti explained as master stamps (see sketch, page 79, 80). He called this type »the Pannonian type« because such pails were predominantly found in Pannonia and were probably produced in

this country during the 2nd and 3rd century for the use in households or in armies for soldiers. Several more handles ending in henisks, separately found prove the existence of more examples of such pails in Mursa (pl. II, 1 and fig. IV, 1 and 2).

The type of pails with sloping sides and attaches in form of triangles is missing in the collection but evidence is given by the finds of two bronze triangles (pl. III, 7, 8, fig. V, 3, 4) and illustrated on pl. V, 3.

Pl. I, 6, fig. VI show a small pail with a corrugated round body made from bronze tin. It was found near Roman graves at Mursa and was probably put in a grave as a burial gift. Judging by the fine and elaborate form it must have been imported from Italy in the course of the first two centuries A. D.

Kettles were used as kitchen utensils. Their form remained the same through centuries. Pl. I, 7, fig. VII represent an example often found in Pannonia. Round the mouth they had iron rings with two loops for iron handles. The bottom was often mended in its time as is evident by the riveted tin patches. This form of kettle is very well known in Roman castles along the Danubian Limes and must be attributed to the 3rd century when new industrial centres developed in Gaul and Germany from where they were exported to Pannonia.

Bronze dishes were part of dinner-services. Dishes in the shape of a hemisphere with two handles in form of the Greek letter Omega are not rare in Pannonia. Such handles are sketched and illustrated on pl. II, 8 and fig. VIII, 1—3 and the dish itself on pl. V, 6. Its form is obviously connected with hellenistic forms. It was first imitated in South Italy. The numerous Pannonian examples may have been provincial products of the 2nd and 3rd century. Of the three dishes illustrated in fig. IX, 2—4 the first and largest may have belonged to this type.

A special kind of dishes had three soldered attaches in form of vine - or ivy-leaves with rings, as is shown on pl. III, 1—3 and on fig. V, 5—7. Dishes with such attaches and rings were held on tripods. Even handles and attaches such as are illustrated on pl. V, 4, 5 and fig. V, 1, 2 may have belonged to the similar type of dishes.

A further account is given of the rest of handles on pl. II, 2, 3, 5, 7, fig. IV, 3—7 which all belonged to smaller or larger dishes of that kind; whether the handles with stuck in pegs belonged to dishes or to some pieces of furniture remains so far uncertain.

The basin without handle and base, pl. IV, 5 and fig. IX, 1 probably served as wash-basin in the 1st or 2nd century.

Cans together with pateras were used for sacrificial services. Their forms were influenced by hellenism. Our two specimens were unearthed at Dalj in 1954 and then published for the first time (see note 70). Pl. IV, 1 and 2, fig. X, XI, XII, 1 and 2 show that its only decoration was the handle: on one example a horse-protome leans over the mouth of the can and on the back of the handle an acanthus tendril runs in relief; in the other a small human figure with upraised arms is sitting on the brim of the can and on the back of its handle a vine tendril with grapes is engraved, whereas at the end Medusa's head is to be seen. This latter piece is badly damaged by fire. These forms came down from hellenism and the specimens are products of Italian workshops of the 1st century. This form survived and was long in use in Pannonia. In his study Radnoty compared this type of can, of which one specimen was recently found at Augsburg in Bavaria (see note 75) with our specimen of Dalj and mentioned that only in the rich equipment of Roman hearses in Pannonia of the 2nd and 3rd century, such cans with pateras can be found. From the 3rd century on they were produced in Pannonia itself.

The type of can with a mouth like a trefoil leaf and highly raised channelled handle which ended as a lion's head up and as a lion's paw down, is also represented in the collection with a good specimen. (see pl. IV, 3, fig. XIII a and b). The origin of the form leads us to hellenism and the production to south Italy of the 1st century on. They were also produced in Pannonia in the 2nd and 3rd century. Our example because of its solid make, should be considered an import from South Italy in the 1st century.

The pitcher with the cast handle as shown on pl. IV, 4, fig. XIV was widespread in Roman castles along the Rhine and was presumably from there imported to Pan-

nonia. The handle was cast together with the ring which encircles the mouth having on one side a spout and on the other a hinge for the movable lid (the lid is missing). The mass production of these pitchers, for the use of soldiers, began in the Rhine districts at Hadrian's times and the products were exported along the Danube to Pannonia. Two fragments of such handles were separately found in Mursa (pl. II, 4, fig. VIII, 4, 5) and they enlarge the number of this kind of pitchers in our evidence.

A very fine handle found at Mursa gives proof of the existence of a kind of a smaller jug which was a drinking vessel. The handle ends as a goat's head from which long ribbed horns form the bow of the handle (pl. III, 6, 6a, and fig. I, 4). Such jugs were produced in the North of Italy in the 1st century and our piece must have been imported.

In his last chapter Radnoti deals with vessels in form of busts. Our piece from Dalj was found together with the above mentioned cans (see note 75.) It represents the bust of a Pan or Satyr whose features show negroid traits. Judging by the solid and artistic make, it must have been early imported to Pannonia either from Italy or more likely from the East, probably from Alexandria. (pl. XV a and b).

II

BRONZE FIGURINES

The bronze figurative material in our collection contains mostly small objects, the size of which is between 2 and 8 inches. Only one large thumb of supernatural size proves that there was a large public statue of a god or an emperor erected in a temple or on the forum at Mursa. The fragment of a medium-sized foot permits the supposition of a medium-sized statue which seemingly represented a child's figure. And lastly the fragment of a smaller foot with the strained calf and toes suggests that there existed a smaller statue of an athlete, perhaps a runner and it was still a bit larger than the rest of figurines in our collection. Illustration XXII shows the above mentioned fragments.

The best examples of bronze plastic art were undoubtedly imported to Pannonia from Italy or from the Greek East (Alexandria or Antiochia). But one has to suppose that local workshops also created plastic bronze objects, and, may be even imperial factories of arms in Pannonia and Moesia also produced decorative details on arms and armour. Naturally, the masters in such workshops and factories were not always equal to high artistic aims. It is supposed that Eastern Legions transplanted to Pannonia old techniques in metalwork (see note 104). Contact also existed between the Celtic and Pannonian workshops as may well be seen by the likeness of their mythological stone or bronze sculptures. This can be explained only by assuming a circulation of the same books of patterns in Gaul and Pannonia.

It is not always easy to determine for what purpose the bronze figurines served which came to us mostly in a more or less damaged state. In most cases they represent gods which stood in shrines near fireplaces where the Penates were worshipped. In rich houses a special place, the sacrarium or lararium was allotted for their worship. On such shrines or in such lararia even small stone, wooden or bronze statues of gods were placed. Also luxurious furniture, such as tripods, chairs, tables, sleeping places, then carriages, coaches, horse equipment and even smaller objects such as vessels, knives, mirrors, keys, caskets etc. were often decorated with figurines or had on them figurative details.

Among our material there is only one votive object, i. e. the votive hand of Sabazius (fig. XVI a and b) with the usual apotropaic apparatus, snake, frog, tortoise, lizard and pine cone and with the usual gesture of the benediction, called: *benedictio latina*. Such hands served as cult instruments and were carried in processions or exhibited in temples of the Phrygian god Sabazius. The smaller hands were stuck on sceptres and symbolised the divine power as was the case with the hand from Mursa in our Collection. This hand is an important witness of one more Oriental cult existing at Mursa which was probably introduced by soldiers from Eastern Legions.

The figurine of Appolo (fig. XVII, 1) is certainly an imitation of some original by Praxiteles or by someone of his disciples as can be judged by his youthful forms and good proportions of the body. The god not only has on his back a quiver with arrows, his usual attribute as god of the sun, medicine, eloquence etc., but is also represented with the pedom as god of music, poetry and fine arts. The base with two holes which is split on both sides suggests the figurine served as a handle of a small knife. This elegant knife may be ascribed to Hadrian's time when a Renaissance of Greek art started in the Empire.

The damaged figurine of the floating Eros (fig. XVII, 2) is a much rougher piece of work as can be seen by the malproportions. The small wings, separated feet, arms spread out, indicate the floating of the mighty little god who was holding something in his right hand which might have been a torch. Eros's with torches form a special group and were considered as genii who protected people or places and were as such real predecessors of guardian angels in Christianity. Our specimen seems to be a product of a local workshop.

The second Eros, also damaged, half lying and leaning against a large vessel (fig. XVIII, 1) on an imitated natural ground might have been a decoration on some larger object where it probably had a counterpart. The make of this Eros shows more skill of a master who tried to create the charm and liveliness of hellenistic art; it was probably made in the 2nd century.

The figurine of the lying lion (fig. XVIII, 2) must have had a counterpart too as a decoration on something, as is clearly indicated by the square hollow aperture in the back part of its body which seems to emerge out of flower petals. It suggests it was stuck on something. It is rather difficult to date such figurines because one has to assume old traditions existing in workshops with old books of patterns, although the 2nd and 3rd century come into consideration.

The oval medallion with a Maenas's head might have been used as a decoration on a shaft of a coach, as some similar medallions found on remains of Roman coaches unearthed at Poljanci and Petrovina in Croatia (see note 132) suggest. This all the more for it, as coaches from the East mostly had decorations connected with the myths of Dyonisos, the escort of which were the Maenades. In our collection there are several bronze objects excavated at Mursa which were certainly mounted on a harness and it is probable that they all belonged to a Roman coach and harness. The medallion being a mediocre product must be ascribed to a local workshop of the 3rd century.

The statue of Venus (fig. XX a and b) is of special interest from the point of view of art history. It represents the goddess of love with the usual hairdressing surmounted by a diadem and mirror in one of her hands, but also with unexpected proportions of her body (long, lean waist and unusually stressed lower parts) entirely strange to classic ideals. If we compare this Venus with the prehistoric Venus from Konjice in Hercegovina (now in the Archaeological Museum at Zagreb) as regards the slim and prolonged body and stressed lower parts we see the same aesthetic postulate. S. Ljubić (see note 143) considered the Venus from Konjic as the oldest Illyric type of Venus of the Hallstadt Culture Province. At Mursa Celts and Illyric tribes lived peacefully together under Roman domination and this fact permits us to see in our Venus a mixture of artistic elements both, classic and Celto-Illyric. For this reason it must be considered as a work of an indigenous master. The statue had certainly its own base and stood probably among the Penates near a fireplace.

The small statue of a dwarf-athlete (fig. XXI, 1) was probably a decoration on some object. The athlete is represented as ready to attack his opponent wrestling or boxing. It could be ascribed to the 2nd or 3rd century when the fashion to imitate Alexandrian models began (dwarves are often to be found in art of the Greek East).

The bronze relief (fig. XXI, 2) represents Victoria with large wings and a rudder placed on a ball. It is the usual type of Victoria as protectress of the eternal Rome and her emperors, and symbol of the Roman world power as it can often be seen on Roman coins; furthermore as a decoration on lamps, candelabra, vessels, chariots, arms and so on. Judging by the primitive make one could suppose this relief was a product of a provincial arms factory in the midimperial time.

In this group of bronze objects we are glad to be able to include two more pieces which were found at Osijek but brought to Vienna and deposited there in the Kunsthistorisches Museum. It is a small statue and a relief. The statue (fig. XIX, 2) represents the Etruscan god Vertumnus, a divinity of the eternal change in Nature, which the Romans imagined as a young boy bearing fruit and flowers. The right hand, missing in our example, might have carried a cornu copiae or a basket with fruit or flowers. This piece, also only a mediocre artistic product, representing Vertumnus belongs to the numerous members of Dyonisos' circle.

The only real work of art in the whole group of figurines from Mursa is a relief in form of a bust of Dyonisos (fig. XXIII). The way how it is modelled with classic youthful features, the usual band (taenia) round its head, wavy hair decorated with grape, vine leaves and with the nebris round one of its shoulders shows how the artist extremely skilfully tried to imitate some perfect marble work of art of Praxiteles' times. It must be looked upon as an imported piece from Italy in early imperial time. It surely served the cultural needs of refined Roman society, either of military or civil ranks, of which at Mursa a thin sheet existed.

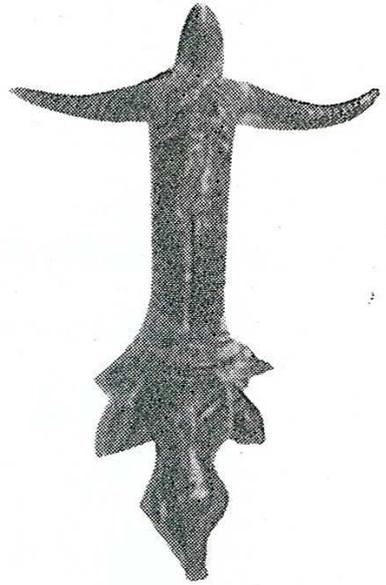
For the permission to publish the latter two pieces as well as for their photos I have to thank Dr. Rudolf Noll the archaeologist of the Kunsthistorisches Museum at Vienna.

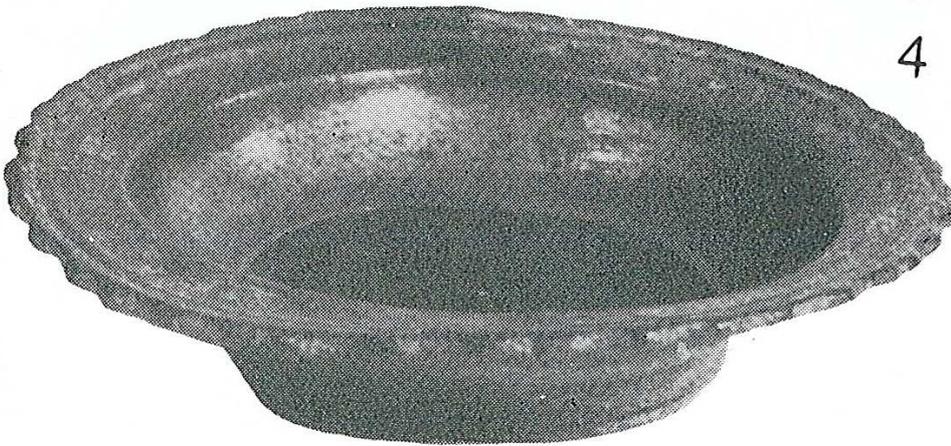
1

2

4

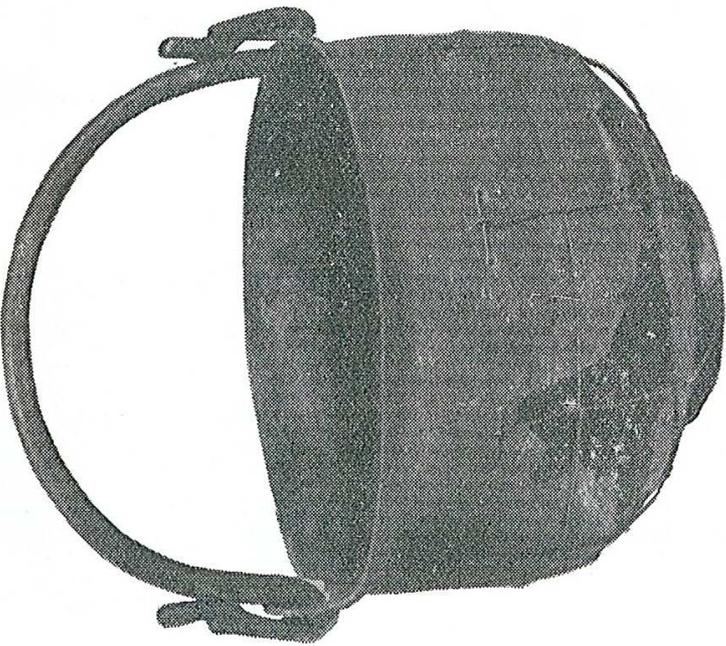

3

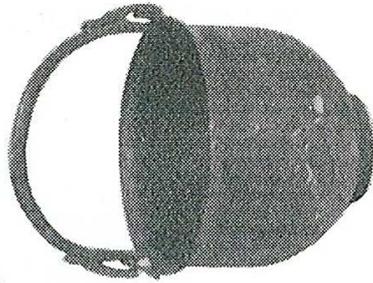
Sl. I

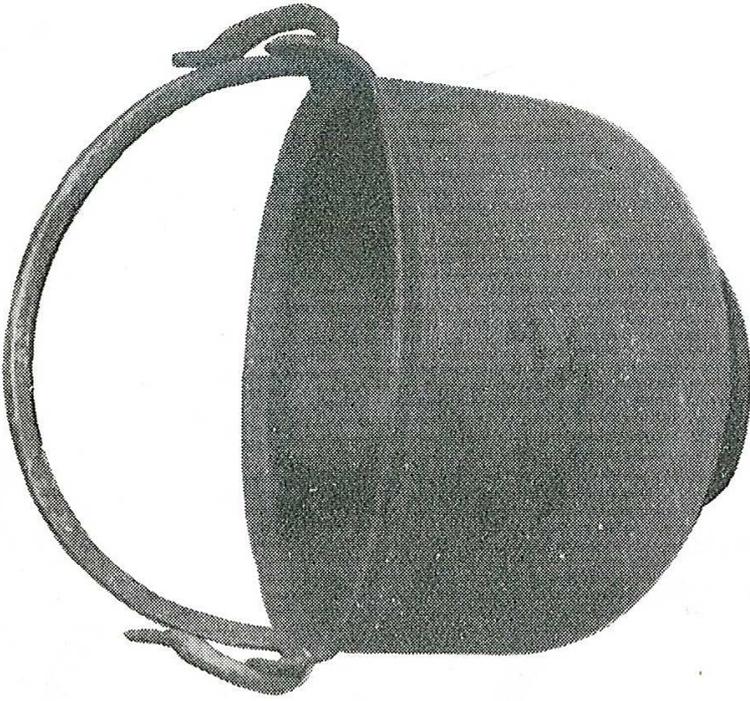
Sl. II

1

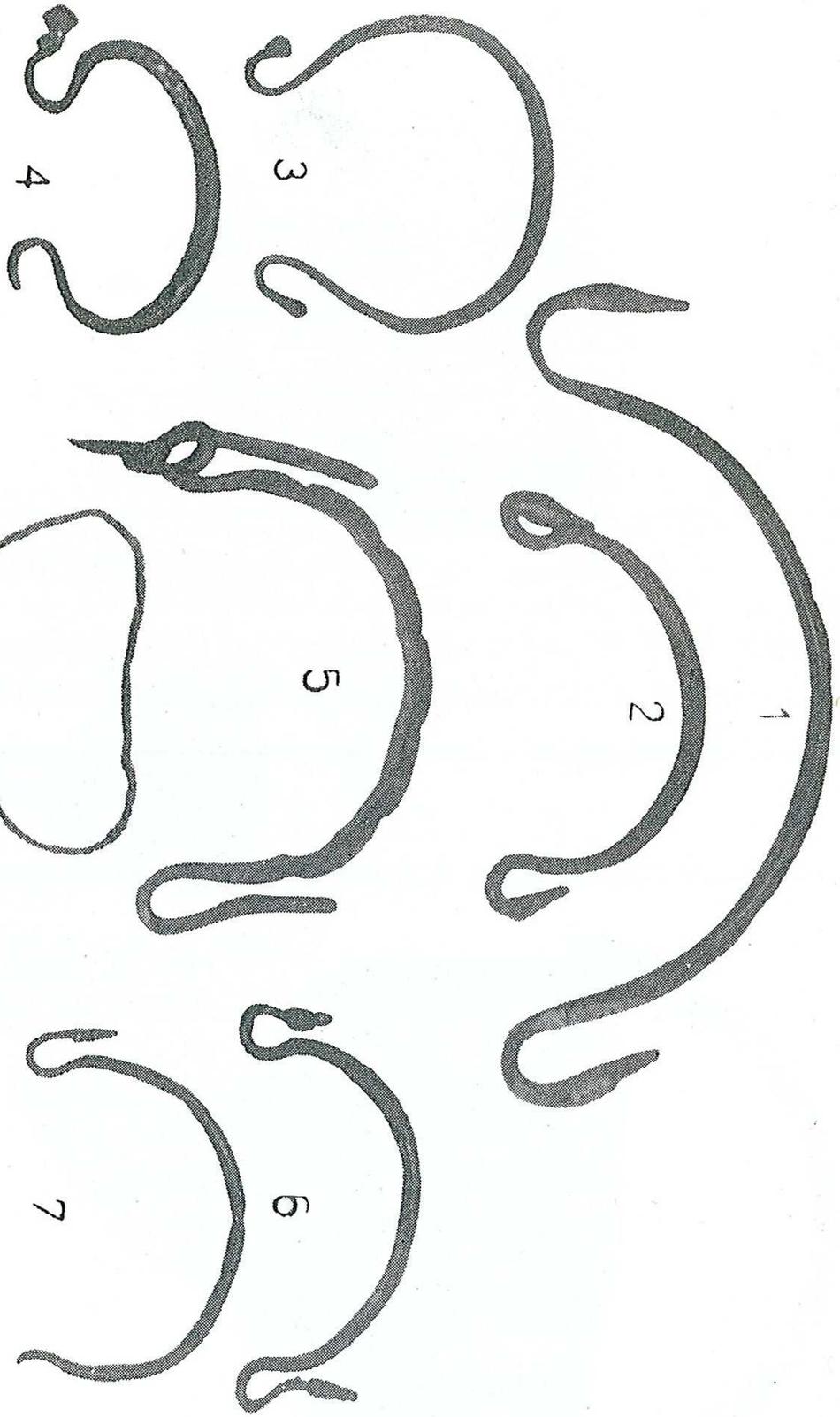

2

3

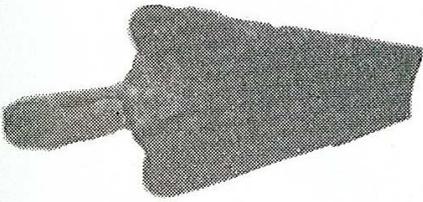
Sl. III

SI. IV

1

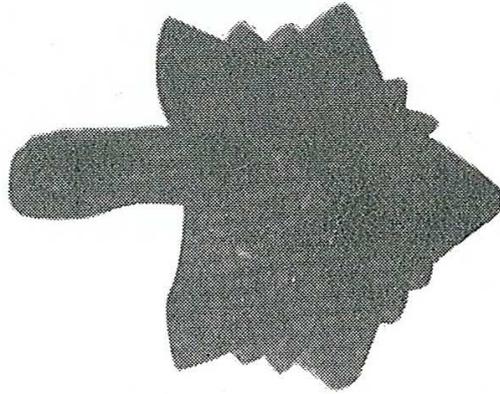
2

3

4

5

6

7

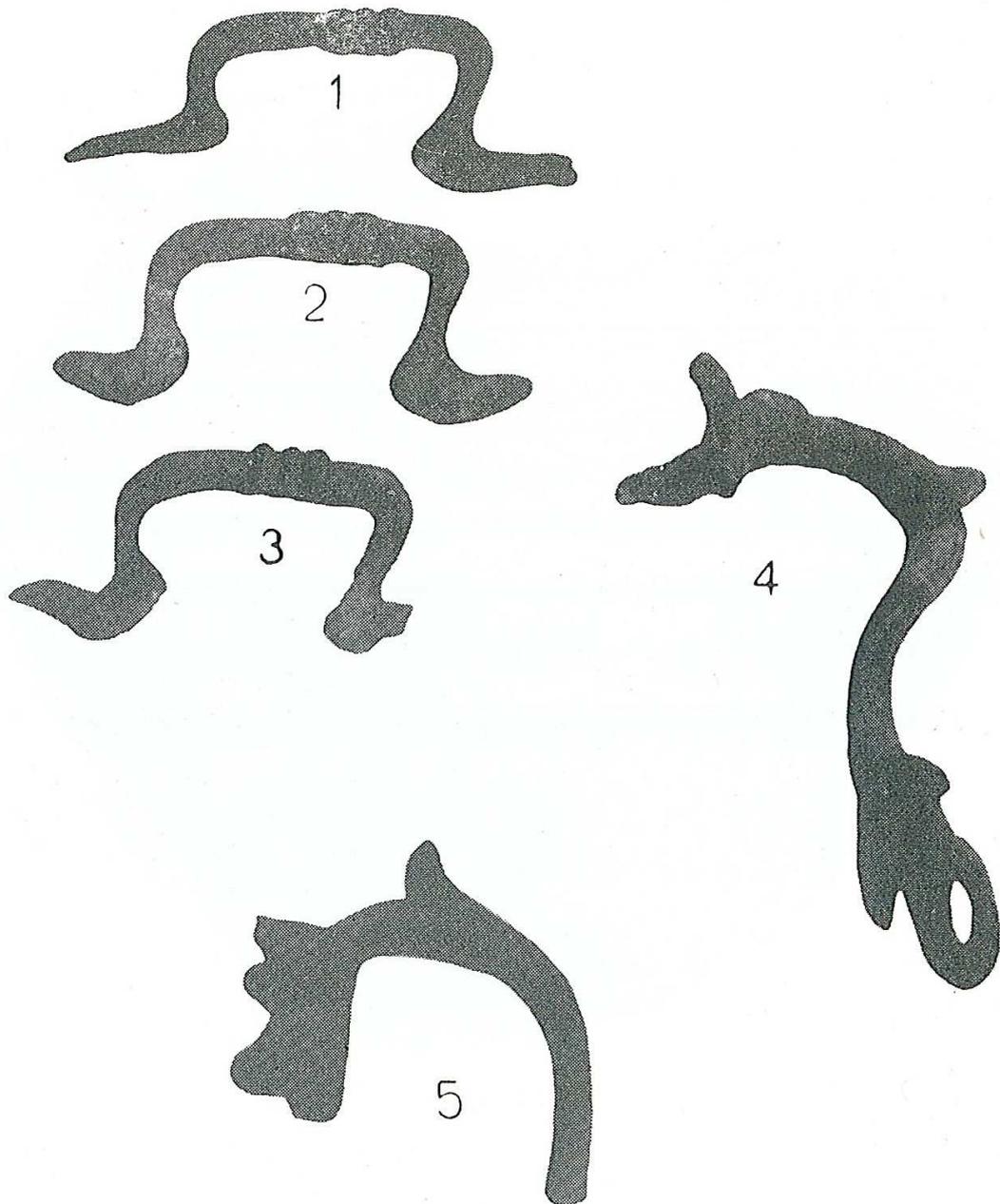
Sl. V

Sl. VI

Sl. VII

Sl. VIII

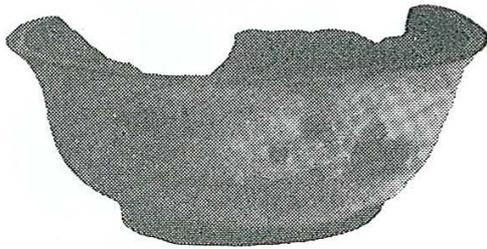
1

2

3

4

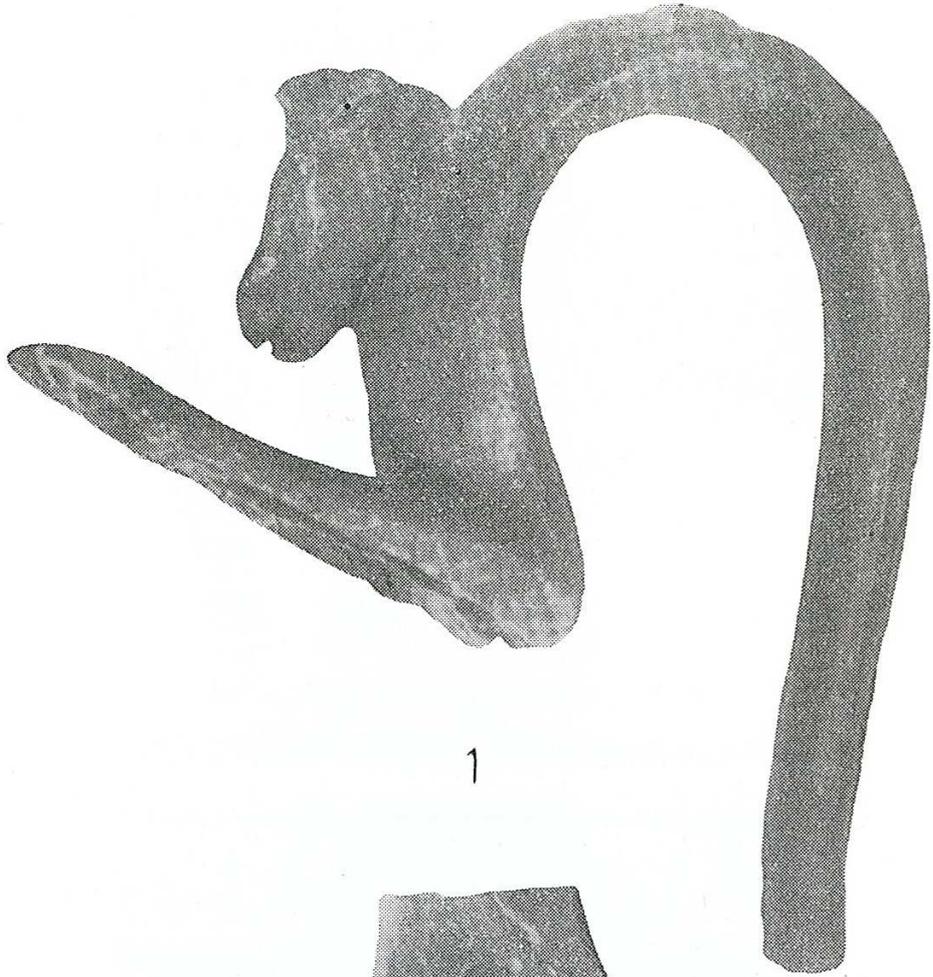
Sl. IX

Sl. X

Sl. XI

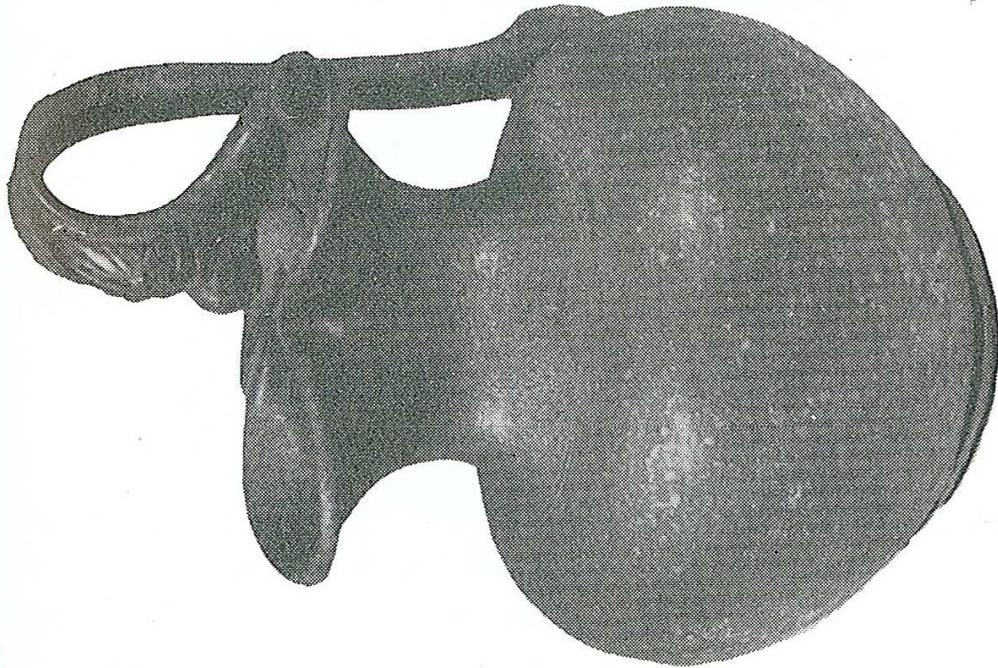

1

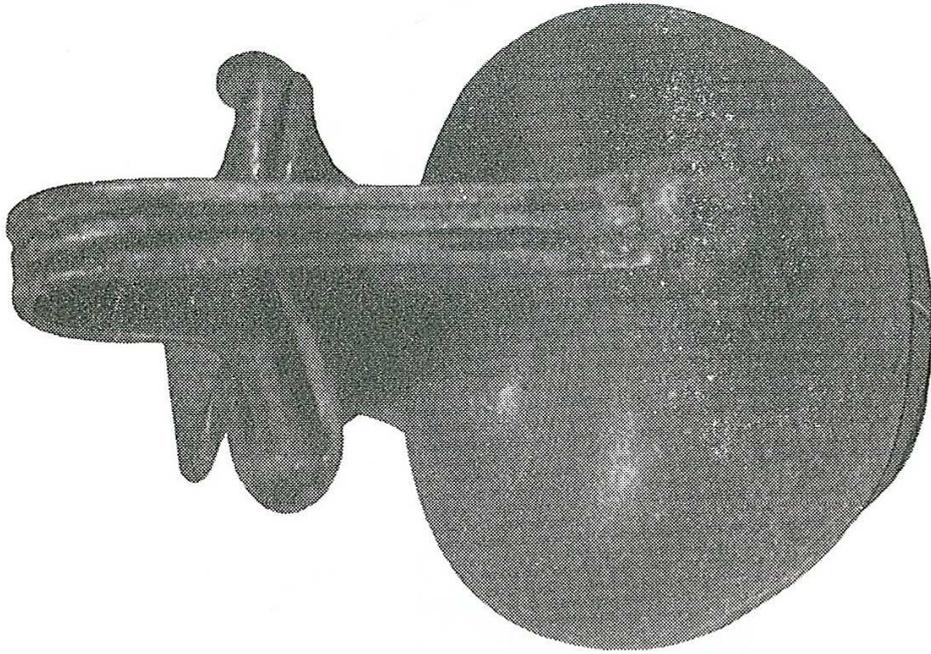

2

Sl. XII

a

b

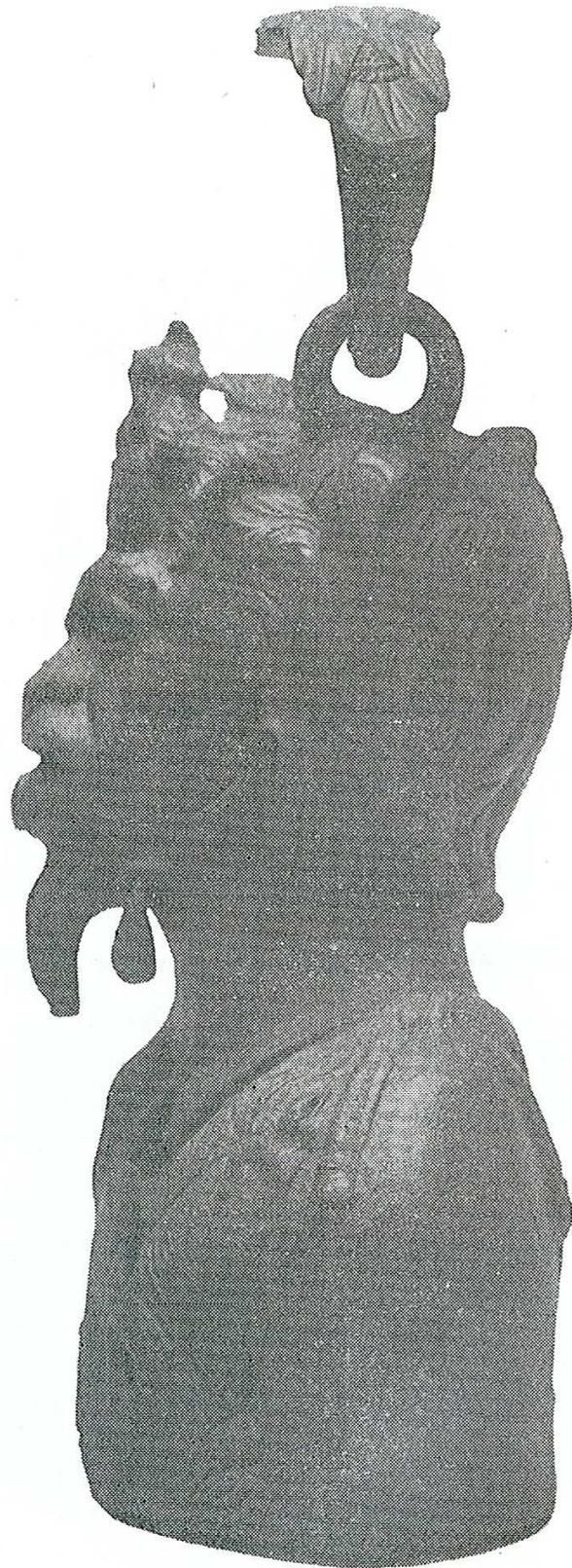
Sl. XIII

Sl. XIV

Sl. XVa

Sl. XVb

Sl. XVIa

Sl. XVIIb

1

2

Sl. XVII

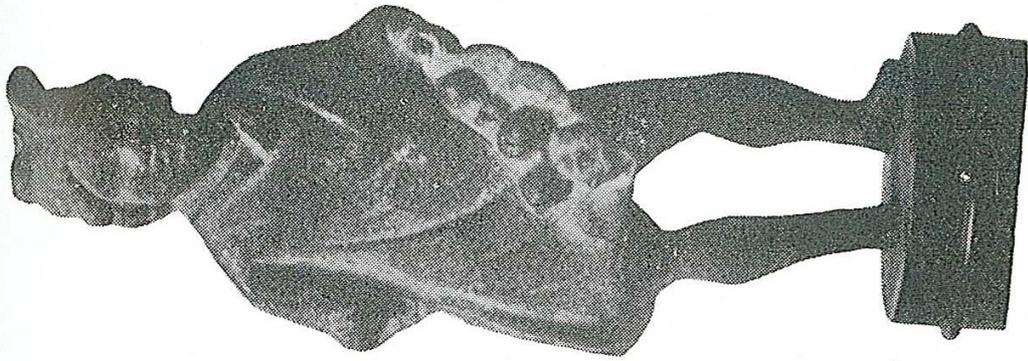

1

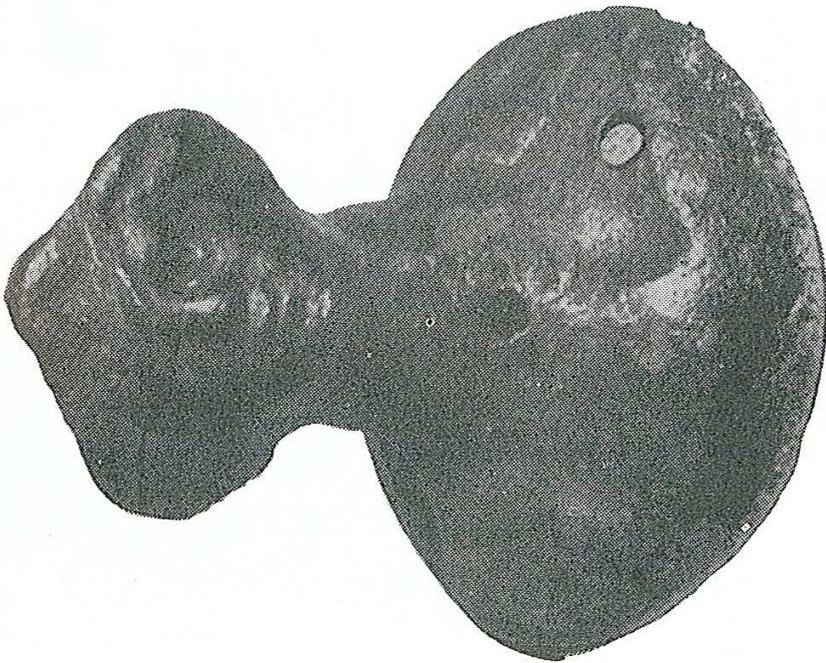

2

Sl. XVIII

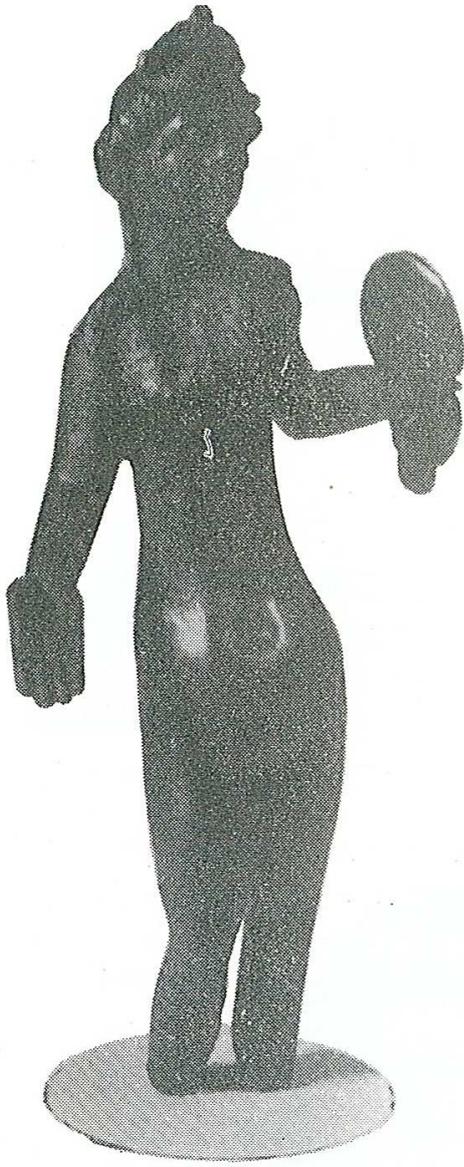

2

1

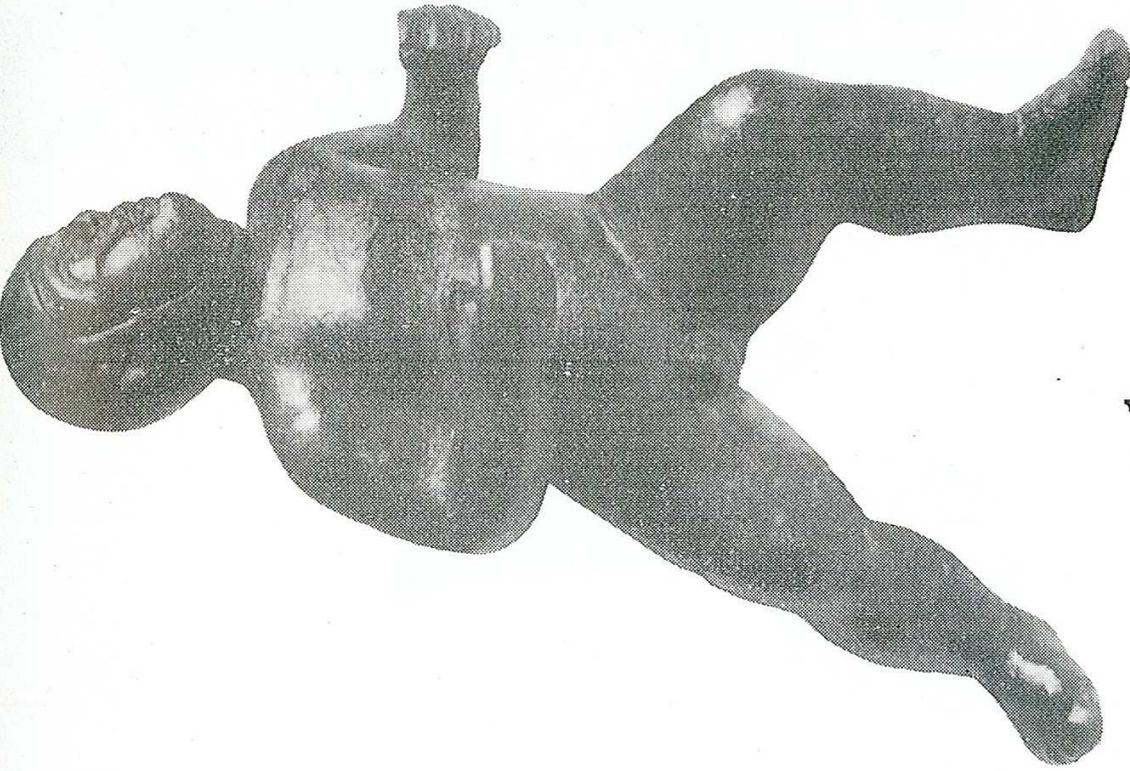
SL. XIX

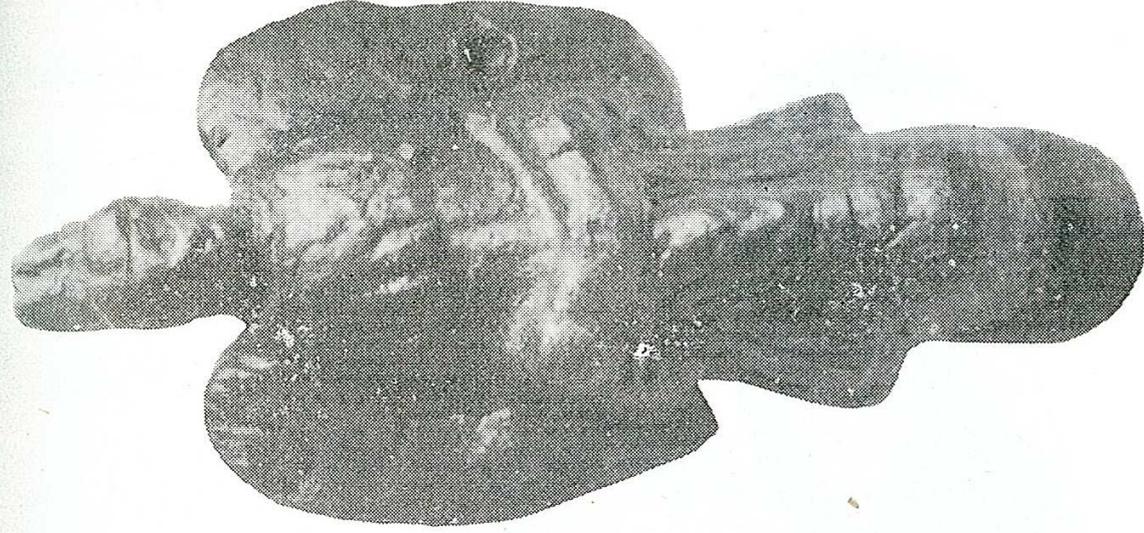
a

b

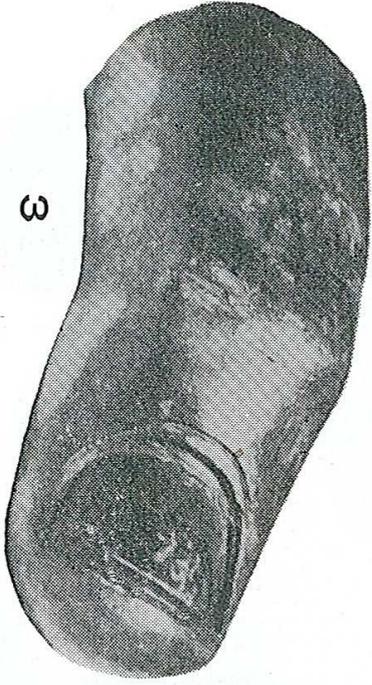

1

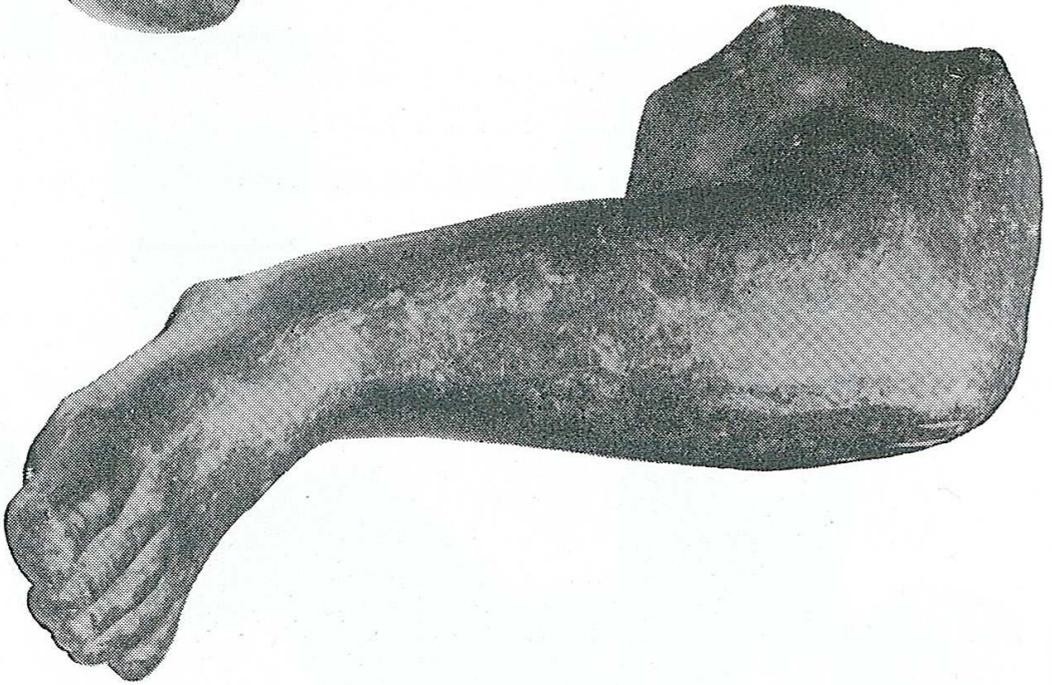

2

SL. XXI

3

2

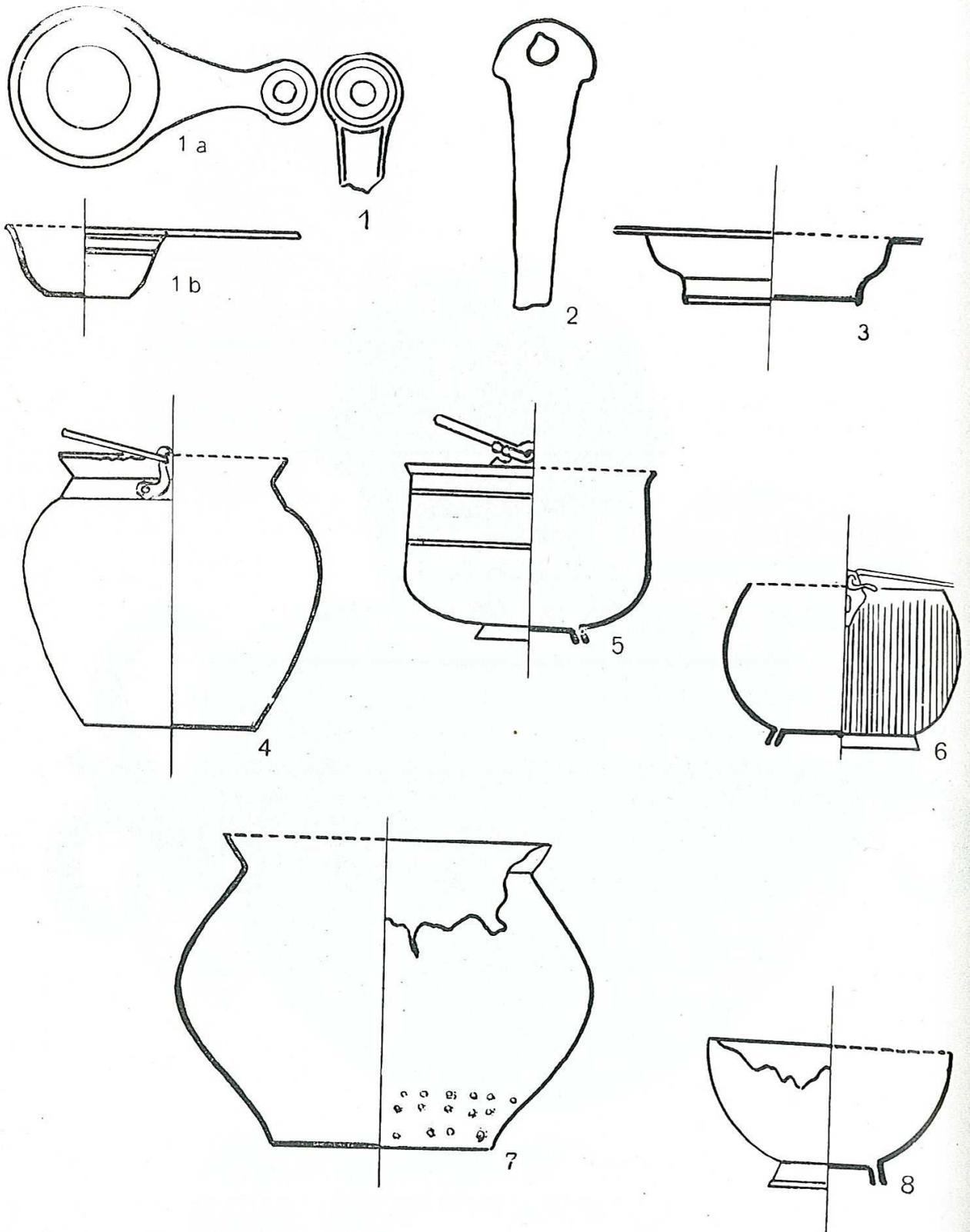

1

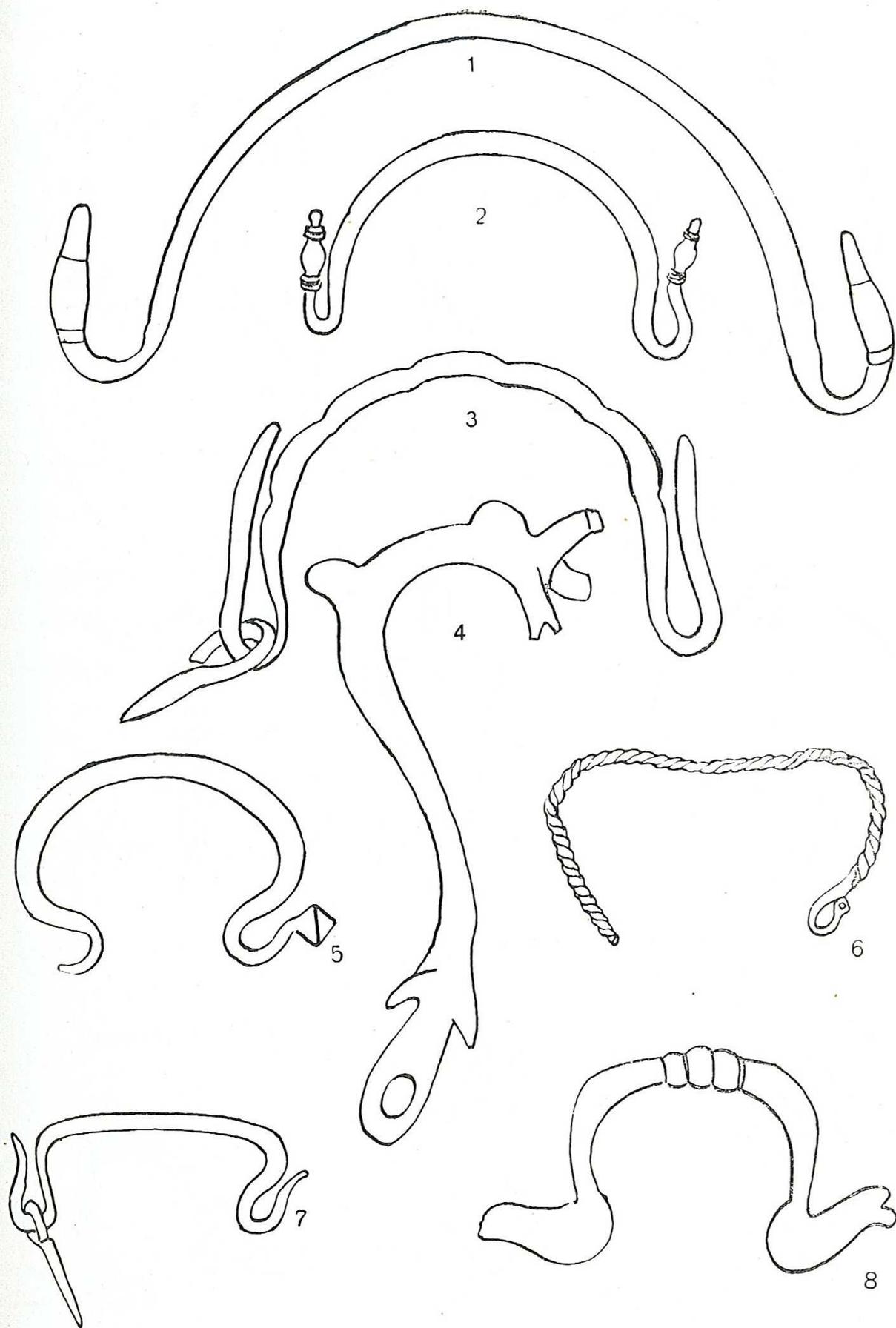
SI. XXXII

Sl. XXIII

T. I

T. II

